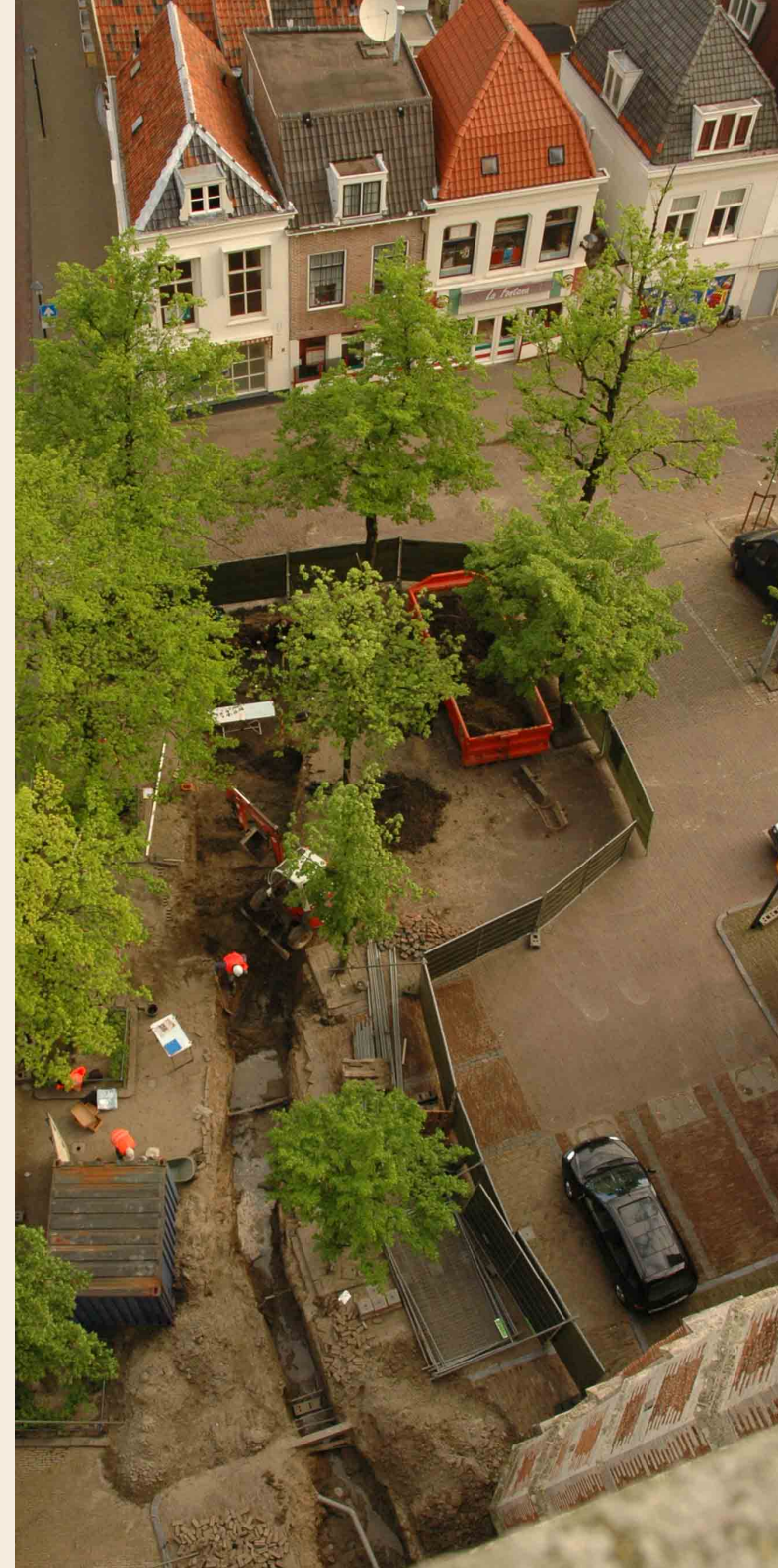
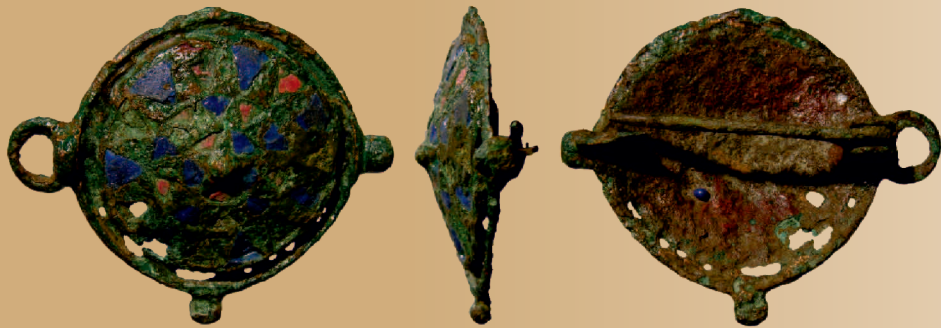


# Archeologische Kroniek



# Zuid-Holland



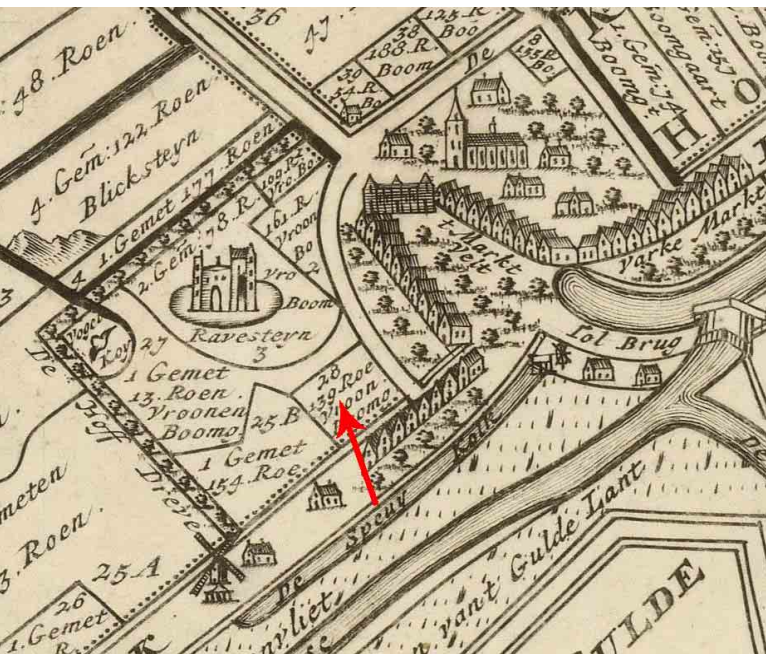




### Bernisse -Heenvliet | Stationsstraat 16

Op vrijdag 6 juni 2008 werd in opdracht van Geological een Inventariserend Veldonderzoek in de vorm van boringen uitgevoerd op het terrein aan de Stationsweg 16 te Heenvliet. Uit het bureauonderzoek was gebleken dat de kans dat er bewoningsporen uit de Late Middeleeuwen en de Nieuwe Tijd aangetroffen zouden worden, groot was. Het te verwachten complextype bestond uit nederzettingssporen en een percelering of verkaveling samenhangend met het kasteelpark van Slot Ravensteijn. De onderzoekslocatie ligt immers slechts 50 m van het middeleeuwse kasteelterrein.

Er werden in totaal 3 boringen uitgevoerd rondom



**Detail uit de kaart van 'Stede en vrye heerlijkheit van Heenvliet' (1695). De rode pijl geeft de onderzoekslocatie aan binnen het kasteelterrein.**

het nog bestaande (en later te slopen) huis. De boringen werden doorgezet tot maximaal 2 m beneden het maaiveld. In de boringen kwamen geen duidelijke archeologische sporen en vondsten aan het licht. Er werden echter wel archeologische indicatoren waargenomen: onder de verstoorde en opgebrachte bovengrond bevond zich een ophogingslaag, waarin (en onder) archeologische resten aangetroffen kunnen worden die vermoedelijk deel van de kasteeltuin uitmaken. In boring 1 zat de top hiervan op 1,10 m beneden maaiveld (of 1,79 m onder N.A.P.), in boring 2 op 0,90 m beneden maaiveld (of 1,79 m onder N.A.P.) en in boring 3 op 0,80 m beneden maaiveld (of 1,40 m N.A.P.). Ook stootte in boring 2 de boor aanvankelijk op iets hards, mogelijks een fundering, op een diepte van 0,80 m onder maaiveld, maar een halve meter eraan voorbij kon dan wel dieper geboord worden.

*Hollandia cultuurhistorisch onderzoek en archeologie,  
R. Vanoverbeke*

### Bernisse-Simonshaven | Biertsedijk 3

In verband met de geplande nieuwbouw van vier woningen is door SOB Research op 17, 18 en 19 september 2008 een inventariserend veldonderzoek door middel van proefsleuven uitgevoerd. Ten behoeve van de nieuwbouw zal de bestaande boerderij met bijgebouwen worden gesloopt. Het onderzoeksgebied met een oppervlakte van circa 1.4 hectare ligt op de kruising van de Biertsedijk en de Polderweg, in het noordwestelijke deel van de ringpolder Biert.

Het proefsleuvenonderzoek resulteerde in de documentatie van een tweetal (sub)recente dierbegravingen, een tweetal (sub)recent gedempte kavelsloten, funderingsresten en een rechthoekige kuil uit de Nieuwe Tijd en een laatmiddeleeuws terplichaam. De

funderingsresten konden met bebouwing op een kaart van de polder Biert uit 1701 in verband worden gebracht.

*SOB Research, Jeroen Ras*

### Bernisse – Zuidland | waterpartij woningbouwlocatie

In de gemeente Bernisse is eind 2007 een opgraving uitgevoerd in verband met de voorgenomen aanleg van een waterpartij. Het was een vervolg op het door Oranjewoud uitgevoerde inventariserend onderzoek. Op grond van de resultaten daarvan werd geconcludeerd dat er in het plangebied sprake is van een vindplaats uit de Romeinse Tijd op de zuidelijke oeverwal. Tijdens het onderzoek van RAAP is ook de smalle oeverwal gevonden met ten noordwesten ervan een geul en ten zuidoosten ervan het komgebied. In de



**Op de voorgrond geulafzettingen, vervolgens de oeverwal met crematieresten en brandkuilen, daarachter het komgebied (veen en klei).**



top van oeverafzettingen zijn o.a. fragmenten aardewerk, metaal en botmateriaal aangetroffen. In deze vondstlaag tekenden zich op een deel van de oeverwal crematieresten en brandkuilen af. De crematieresten zijn verspreid aanwezig binnen grotere zones.

Onderzoek naar de crematieresten heeft uitgewezen dat de aanwezigheid van één menselijk individu met zekerheid kan worden vastgesteld. Verder was er een grote hoeveelheid dierlijk botmateriaal afkomstig uit (brand)afvalkuilen.

Tijdens het verwijderden van de vondstlaag werd op een iets dieper niveau (circa 15 cm) een greppeltje



**Locatie van de palenrij en enkele losstaande palen op de oeverwal (oranje prikkers).**

zichtbaar met daarin een lange palenrij of heining. De palenrij bevindt zich over de gehele lengte van de opgegraven oeverwal (circa 14 m). De palen zijn gemaakt van essen- en elzenhout en hebben een diameter variërend van 5-19 cm. Ze staan op een gemiddelde afstand van 50 cm. De aangepunte kant van de pa-



**Coupe door de palenrij.**



**Gescheurde vijfde deel van een essenhouten paal met een eenzijdige punt.**

hetzelfde niveau als de palenrij) verspreid nog enkele losse palen aangetroffen. Mogelijk hebben deze on-

len staat in de grond en de restanten van de palen hebben een lengte variërend van circa 40 tot 70 cm.

Ten zuidoosten van de palenrij zijn brandkuilen en crematieresten gevonden. De palenrij lijkt te dienen als afscheiding voor de zone met crematieresten en brandkuilen.

Binnen de zone met crematieresten en brandkuilen zijn (op



**Een simpele tweezijdige aanpunting op een essen paal.**



**Een lange vijfzijdige punt met veel facetten op een elzen paal.**

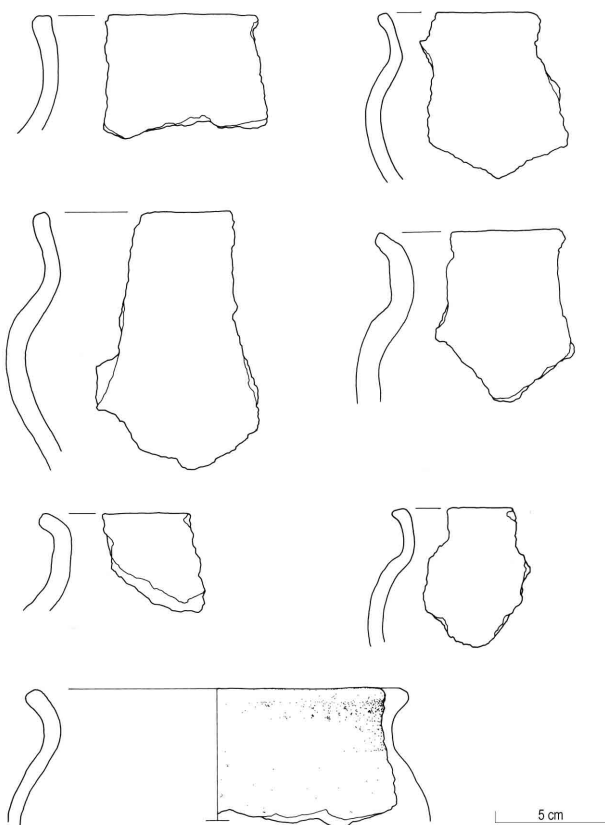
derdeel uitgemaakt van de constructie van bijvoorbeeld een brandstapel. Er is onderzoek naar de bewer-





kingsporen op de palen uitgevoerd en hieruit bleek dat vier van deze losse palen op dezelfde manier bewerkt zijn.

Het in de vondstlaag en in de grondsporen gevonden aardewerk bestond zowel uit lokaal vervaardigd als geïmporteerde waar.



#### Verschillende wanddiktes van handgevormd aardewerk.

Het aardewerk wordt gedateerd vanaf het einde van de 1ste eeuw tot in de 3de eeuw na Chr. Doordat een

groot deel van het aardewerk o.a. door formatieprocessen en secundaire verbranding verweerd is geraakt en slechts een beperkte hoeveelheid aan diagnostisch materiaal (uit een korte periode) afkomstig is van de vindplaats, is het lastig de vindplaats scherp te dateren. Daarnaast zijn veel fragmenten van het aardewerk over een lange periode in gebruik geweest; in de 1ste en 2de eeuw en soms nog in de perioden erna.

*RAAP Archeologisch Adviesbureau,  
Cathelijne Kruidhof*

#### Bernisse - Zuidland | Kreeken van Nibbeland

In de periode 2005-2007 is door Oranjewoud B.V. boor- en proefsleuvenonderzoek uitgevoerd in het westelijk deel van de toekomstige woningbouwlocatie 'Kreeken van Nibbeland' (Zuidland, gemeente Bernisse). In 2008 heeft het BOOR in opdracht van de gemeente Bernisse in het gebied een vindplaats uit de Romeinse Tijd nader in kaart gebracht door een aanvullend karterend inventariserend veldonderzoek (grondboringen).

Uit de voorgaande onderzoeken bleek dat de archeologische resten van deze vindplaats zich concentreren op de zuidelijke oeverwal van een Duinkerke I-kreek. Het gaat om nederzettingssporen uit de eerste helft van de 2de eeuw na Chr. en - waarschijnlijk op een iets hoger stratigrafisch niveau - om sporen die wijzen op de aanwezigheid van een grafveld uit het vierde kwart van de 2de eeuw tot de eerste helft van de 3de eeuw na Chr.

Het aanvullend booronderzoek van 2008 leverde op zeer korte afstand - 30 tot 40 meter - van de vindplaats tevens twee nieuwe sites op. Op beide locaties gaat het om een niveau met archeologische waarden op het Hollandveen, aan de Duinkerke I-kreek en afge-

dekt door de Afzettingen van Duinkerke I. Het vondstmateriaal, dat bestaat uit forse hoeveelheden mest, aardewerk, bot, as en houtskool, geeft aan dat de vindplaatsen als nederzettingsterrein kunnen worden geïnterpreteerd. Op grond van het aardewerk is één vindplaats in de Romeinse Tijd te dateren. De andere vindplaats leverde geen dateerbaar vondstmateriaal op; gelet op de stratigrafische positie is naast een datering in de Romeinse Tijd ook een toewijzing aan de Late IJzertijd mogelijk.

De waarde van de vindplaats wordt nog eens versterkt door de zeer nabije aanwezigheid van de twee nieuwe sites. De ruimtelijke en chronologische samenhang van de vindplaatsen is bijzonder. Binnen een klein areaal komen op drie stratigrafische niveaus archeologische resten uit de Romeinse Tijd voor: op het Hollandveen (nederzettingssporen), in Duinkerke I-oeverwalafzettingen (nederzettingssporen) en in Duinkerke I-oeverwalafzettingen op een hoger niveau (graven en brandplekken). Indien de vindplaats op het Hollandveen niet in de Romeinse Tijd, maar in de Late IJzertijd is te dateren, komt daar nog een tijddimensie bij. Tezamen vormen de drie vindplaatsen een uniek ensemble op Voorne-Putten.

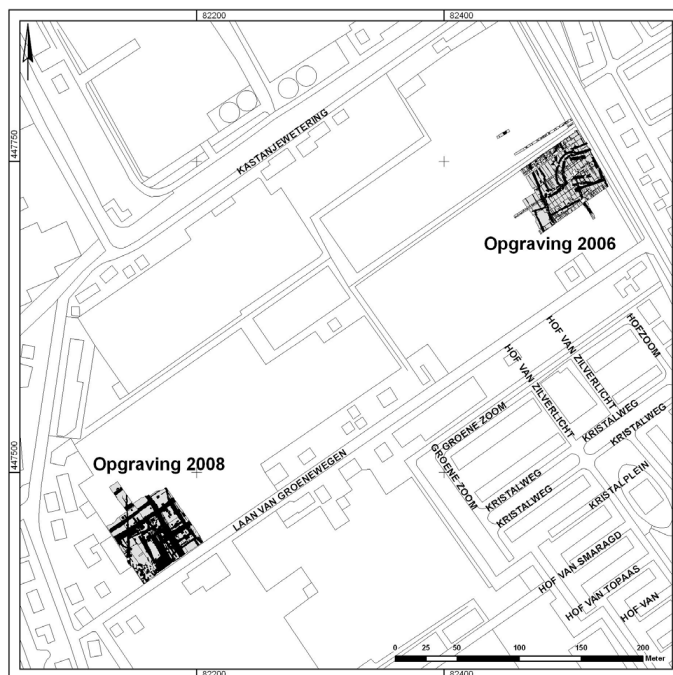
*Bureau Oudheidkundig Onderzoek van Gemeentewerken Rotterdam, J.M. Moree*

#### Delft | Voordijkshoornse polder

In de zomer van 2006 werd aan de Laan van Groenewegen, aan de oostkant van de Voordijkshoornse polder, een nederzetting uit circa 1100 opgegraven. Deze middeleeuwse vindplaats was een jaar eerder door de aanleg van proefsleuven aan het licht gekomen. Bij nieuwe proefsleuven in 2006, ditmaal in het westelijke deel van de Voordijkshoornsepolder, werd opnieuw



een middeleeuwse vindplaats aangetroffen. Deze laatste vindplaats is in de zomer van 2008 opgegraven.



**Locatie van de opgravingen uit 2006 en 2008. Deze liggen ongeveer 400 meter uit elkaar.**

In tegenstelling tot de vindplaats uit 2006, die volledig onbekend was, werd er op deze plek wel degelijk een middeleeuwse vindplaats verwacht. Op deze locatie heeft tot in de 20ste eeuw namelijk een boerderij gestaan, waarvan naast oud kaartmateriaal ook nog fotomateriaal is overgeleverd. Het was dus geen verrassing dat bij het proefsleuvenonderzoek resten van deze boerderij werden teruggevonden. Een belangrijke vraag was hoe oud deze boerderij was. Tijdens het vooronderzoek werd materiaal aangetroffen uit de 11de en 12de eeuw, wat deed vermoeden dat op deze

plaats bijna 1000 jaar onafgebroken gewoond is. Dit was, nadat bleek dat behoud van de vindplaats geen optie was, de aanleiding om over te gaan tot een opgraving.

In totaal werd een terrein van ongeveer 60 x 60 m blootgelegd. De grondsporen bestonden overwegend uit greppels en kuilen. De verwachting was dat door de eeuwenlange continue bewoning de oudste sporen waarschijnlijk grotendeels verstoord zouden zijn. Dit viel echter mee, zoals bleek uit de grote hoeveelheid sporen die (voorlopig) in de 12de tot 14de eeuw te dateren zijn.



**Lege zone omgeven door greppels en kuilen tijdens de opgraving. Mogelijk de locatie van de vroegste boerderij.**

Hoogstwaarschijnlijk heeft de latere boerderij (ook wel bekend als de *Zuidwoning*) meer naar het westen gelegen. Er zijn namelijk alleen aan de westkant van het opgravingsterrein restanten van muurwerk aan-

getroffen. Deze moeten hebben behoord tot deze jongere boerderij. Daarnaast werden enkele gemetselde waterputten aangetroffen, waarvan één een stenen mantel had die bovenop een houten ton rustte, met daarbinnen nog een houten ton.



**Waterput met stenen mantel rustend op een houten ton. Daarbinnen is een tweede houten ton geplaatst.**

Naast deze sporen werden uitzonderlijk veel dierbegravingen aangetroffen. De oudste fase van bewoning lijkt zich qua grondsporen te kenmerken door een lege zone, omgeven door grote greppels of langwerpige kuilen. Mogelijk is de lege zone representatief voor de locatie van de vroegste boerderij. De omliggende greppels bevatten het vroegste materiaal. Huizen uit deze periode werden doorgaans in de vakwerktraditie opgetrokken en werden slechts licht gefundeerd op stiepen of liggend hout. De bovengrond van het terrein was echter sterk verstoord aangezien het terrein na de sloop van de boerderij in gebruik is genomen ten behoeve van de



kasbouw. Hierdoor zijn deze ondiepe sporen waarschijnlijk verloren gegaan. Gezien de voorlopige dateringen van het aardewerk bestaat de mogelijkheid dat deze vindplaats een directe opvolger is van de nederzetting die in 2006 werd opgegraven. Nadere uitwerking van de opgraving zal hier meer duidelijkheid over geven.

*Ergoed Delft e.o./Archeologie, Steven Jongma*

### Delft - Lage Abtswoudschepolder | Abtswoude 40

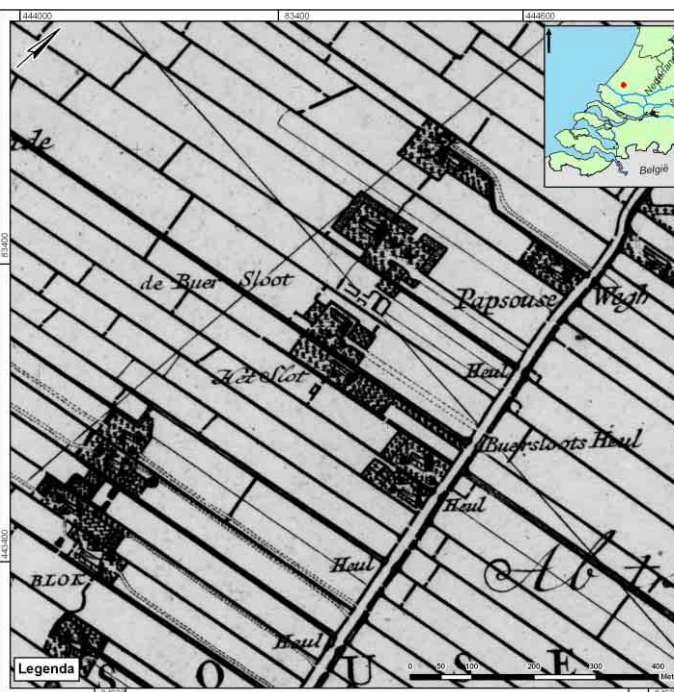
In juni 2008 werden op een terrein aan het Vietnampad in Delft proefsleuven gegraven om vast te stellen of er archeologische waarden op dit perceel aanwezig zijn. Uit bureauonderzoek bleek dat op het terrein een boerderij heeft gestaan die in 1927 is gesloopt.



**Foto uit 1927 van de boerderij die in het plangebied heeft gestaan tot de sloop in datzelfde jaar.**

Op basis van historisch kaartmateriaal is vast te stellen dat op deze locatie in ieder geval vanaf de 16de eeuw een boerderij aanwezig geweest moet zijn,

maar er waren verschillende aanwijzingen dat de bewoning op deze locatie veel eerder moet zijn begonnen. Een van de aanwijzingen is dat de boerderij niet aan de kade ligt, zoals veel boerderijen langs Abtswoude, maar circa 200 meter daarvan verwijderd. Dit zou kunnen betekenen dat de nederzetting is ontstaan vóór de aanleg van de kade.



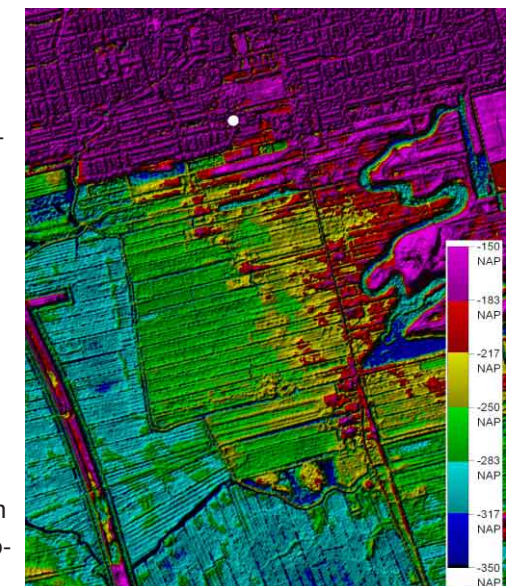
**De omgeving van het plangebied zoals weergegeven op de kaart van Cruquius uit 1712. De vindplaats is aangeduid met het toponiem "Het Slot".**

Daarnaast kon uit het AHN (Actueel Hoogtebestand Nederland) worden opgemaakt dat het terrein is opgehoogd en dat het hier hoogstwaarschijnlijk om een terp ging. De verwachting was dan ook dat er bewoningssporen vanaf de 11de/12de eeuw tot en met de

20ste eeuw aanwezig zouden zijn, maar ook dat gezien de lange bewoningsperiode veel van de oudste sporen verloren waren gegaan. Dit bleek echter niet het geval.

In het oostelijke deel van het terrein werden voornamelijk dierbegravingen uit de jongste bewoningsperiode aangetroffen. Uit dezelfde periode waren ook de resten van een stenen waterput afkomstig. Er was hier geen sprake van ophoging. In het westelijke deel van het terrein was echter wel duidelijk een ophoging aanwezig. In het kleilichaam waren verschillende niveau's waarneembaar. In het eerste ophogingspakket waren zelfs nog plaggen herkenbaar. Op basis van het aardewerk moet de nederzetting ongeveer rond 1100 zijn ontstaan. Het veen is bewaard gebleven, omdat het door de aanwezigheid van het terplichaam was afgesloten van zuurstof.

Middeleeuws veen is in de regio zeldzaam omdat dit door oxidatie nagenoeg allemaal verloren is gegaan. Toen de eerste middeleeuwse ontginningen in het ge-

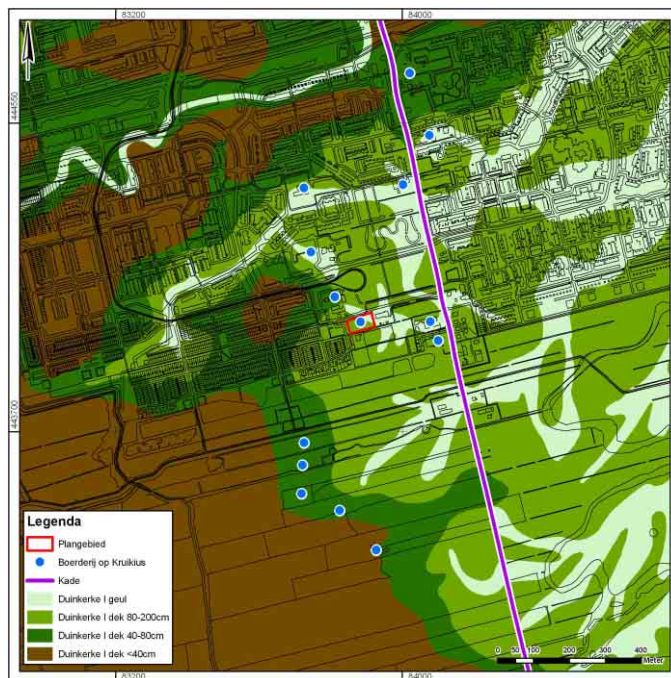


**Weergave van het Actuele Hoogtebestand Nederland (AHN) rondom het plangebied, weergegeven met een witte stip. De overgang van klei naar veen is duidelijk herkenbaar in de hoogtevverschillen.**





bied plaatsvonden, begon het veen door actieve ingrepen in het landschap te oxideren. Er trad bodemdaling op, zodat men terpen opwierp. Onder het kleipakket, in de top van het veen, is een greppel aangetroffen wat erop kan wijzen dat ook hier de bewoning als vlaknederzetting is begonnen. Opvallend is de locatiekeuze van deze eerste nederzettingen; aan de rand van het (hoog-)veen gebied op de overgang naar het kleidek. Deze tendens is goed waar te nemen wanneer de nederzettingen op de geologische kaart worden geprojecteerd.



**Geologische ondergrond in de omgeving van het plangebied met daarop de boerderijen die op de kaart van Cruquius uit 1712 staan. Er liggen vijf boerderijen aan weerszijden van de kade. De overige nederzettingen liggen op de overgang van klei naar veen.**

Na verloop van tijd was ook de hoogte van het terplichaam niet meer voldoende en legde men kades aan waarin men het water uit de lagere delen pompte; zo ontstonden de eerste polders. De bewoning verschuift in die periode dan ook naar de kades. De meeste terpen worden verlaten, afgezien van enkele die niet ver van de kade waren verwijderd. De vindplaats Abts-woude 40 is daar waarschijnlijk zo'n voorbeeld van. Naast het scherfmateriaal uit de Middeleeuwen werd in een hoek van het perceel één spoor aangetroffen met daarin inheems-Romeins aardewerk. Mogelijk bevindt zich in de directe nabijheid nog een nederzetting uit de Romeinse Tijd. Deze hangt vermoedelijk samen met de aanwezigheid van een restgeul in die hoek van het perceel.

*Erfgoed Delft e.o./Archeologie, Steven Jongma*

### Den Haag | Westvlietweg

In september heeft de afdeling archeologie, dienst stadsbeheer van de gemeente Den Haag, een Inventariserend Veldonderzoek proefsleuven uitgevoerd op een perceel langs de Westvlietweg. Op de Nieuwe geologische kaart van Den Haag en Rijswijk was op dat perceel een oude loop van de Gantel aangegeven. Ter plaatse loopt deze vrijwel parallel aan de Vliet en zou daarom mogelijk een verband hebben met het Kanaal van Corbulo. Dit Romeinse kanaal, waarvan delen zijn teruggevonden, is op deze plek nog niet herkend. Deze constatering leidde tot een booronderzoek dat in de zomer van 2008 werd uitgevoerd. Behalve dat inderdaad een zijtak van de Gantel werd vastgesteld, bleek ten zuidoosten daarvan een (tot dan toe onbekend) klein duin in de ondergrond te liggen. De geologische ligging is vergelijkbaar met de duinen waarop Hazendonk-nederzettingen zijn aan-

getroffen, zoals Schipluiden, Ypenburg en Wateringen 4. Het gaat hier om duintjes die ten zuidoosten, achter de oudste strandwal van Rijswijk, Voorburg en Voorschoten liggen. Deze duintjes zijn in gebruik genomen vanaf ongeveer 3800 v. Chr. toen deze strandwal min of meer gesloten was en het achterliggende land beschermd werd tegen het geweld van de zee. De boringen op het duintje hebben overigens geen archeologisch materiaal opgeleverd, maar bodem voldoende houvast om een proefsleuf aan te leggen.



### Veldwerk aan de Westvlietweg.

Tijdens de aanleg van de sleuf is geconstateerd dat de zijtak van de Gantel een volledig natuurlijk karakter heeft. Er is geen bewijs voor beschoeiing of van menselijke activiteiten aangetroffen. Daarmee blijft de vraag betreffende de ligging van het Kanaal van Corbulo voor dit deel van de Haagse regio nog volledig open.



Bij het vrijleggen van het ongeveer 80 m brede duin werden op de zuidflank aardewerk en vuursteen aangetroffen; grondsporen ontbreken vooralsnog. Organische resten uit dezelfde laag zijn spaarzaam. De botanische monsters hebben zaden van de vlierbes opgeleverd, maar deze zijn onverkoold en lijken daarom geen relatie te hebben met het overige vondstmateriaal. Daarnaast zijn een paar (verbrande) botfragmenten gevonden. Het vuursteen bestaat zowel uit lokaal verzamelde stukken als bijfragmenten van geïmporteerd materiaal. Als gevolg van een hoge grondwaterstand en het ontbreken van bronbemaling kon het onderzoek niet tot onderaan de flank van het duin worden uitgevoerd. Daarom wordt het duin in mei 2009 verder onderzocht. Het aardewerk is neolithisch en van een aantal scherven konden al snel parallellen gevonden worden op Schipluiden en Ypenburg. Dat zijn vooral de met verticale groeven versierde scherven. Daarnaast zijn randscherven gevonden met een korte, diepe verticale groef, zoals ook zijn gevonden op Swifterbant-vindplaatsen bij Schokland en op Brandwijk, waarvoor de tegenhangers verder weg liggen. Deze kenmerkende scherven worden toegeschreven aan de middenfase van de Swifterbantcultuur (4600 – 3900 v. Chr) en worden daarom vroeger gedateerd dan het Hazendonk-aardewerk van Ypenburg en Schipluiden (3900 – 3400 v. Chr.). Hoewel Louwe Kooijmans (mondelijke mededeling) van mening is dat de begindateringen van de vindplaatsen in de Haagse regio uiteindelijk wel zullen overlappen, is een vroegere start van de Westvlietweg niet uitgesloten.

*Afdeling archeologie, Dienst Stadsbeheer, Gemeente Den Haag, Everhard Bulten en Andelko Pavlović*

### Dordrecht | Berckepoort



#### Botten bij de Berckepoort.

Niemand had verwacht dat op 16 januari 2008 bij het graven van een paar proefputjes op het schoolplein van de Statenschool, vlak naast het gebouw de Berckepoort, botten van mensen zouden worden gevonden. De eerste 40 cm grond die werd afgegraven bestond uit bouwzand, waaronder een stuk landbouwzeil lag. In 1997 is het terrein namelijk herbestraat en waarschijnlijk is dit zeil hier toen geplaatst. Direct onder het zeil lag een puinlaag, waaruit al snel botten tevoorschijn kwamen. Na deze vondst werd besloten om fysisch antropoloog P. Sannen de botten te laten bekijken. Op het bot waren sporen aanwezig die leken op bloedvaten, het aanwezige kraakbeen in het bot was nog wat roze en aan nieuwe breukvlakken in het bot was te zien dat het amper was uitgedroogd. Ook de kleur van het bot wees erop dat het vrij recent in de bodem terecht was gekomen. Een markant

detail was dat bijna alle pijpbeenderen waren verzaagd!

De botten waren niet oorspronkelijk ergens anders begraven (bijvoorbeeld in een graf net naast de muur van de Augustijnenkerk, die aan de andere kant aan het schoolplein grenst) aangezien een aantal botten nog in anatomisch verband bij elkaar lag. Dit kan alleen maar als de lichaamsdelen compleet met vlees en pezen in de grond zijn gelegd. In overleg met de politie werd besloten het Nederlands Forensisch Instituut (NFI) in te schakelen om de botten verder te onderzoeken.

Al gauw bleek dat het om onderlichamen van meerdere individuen ging die op verscheidene plaatsen waren doorgezaagd. Bovendien ging het om voornamelijk misvormde botten. De werkhypothese van het NFI was dat het om afval van een 'anatomische les' leek te gaan, maar de ouderdom was onduidelijk.

In de tussentijd is nog eens goed gekeken naar de geschiedenis van het gebouw De Berckepoort, dat deel uitmaakt van het huidige Hofkwartier in de Dordtse binnenstad. Het gebouw dateert uit circa 1500, maar is meermaals uitgebreid en verbouwd. De Berckepoort heeft verschillende functies gehad. De stad Dordrecht kocht het pand in 1783 waarna het achtereenvolgens heeft gediend als woonhuis, herberg voor belangrijke personen, gewone herberg, schuttershonk en... 'locatie waar aankomende artsen op lijken oefenden'.

De conclusie van het NFI luidt dat de botresten langer dan honderd jaar geleden zijn begraven. Ook is duidelijk dat ze afkomstig zijn van zes individuen: twee personen van 15 jaar of ouder, een man van vermoedelijk 40-48 jaar, een man van waarschijnlijk 48-55 jaar, een vrouw van 23-40 jaar en een kindje dat zijn/haar





eerste verjaardag niet heeft gehaald. De politie heeft op grond van het NFI-rapport besloten dat het hier niet gaat om een misdrijf en heeft het onderzoek afgesloten.

Dat de botten afkomstig zijn van een 'anatomische les' lijkt dus vrijwel zeker. Dat de artsen destijds hun 'afval' net buiten de deur van hun onderzoeksruimte hebben laten begraven, is ongebruikelijk. We tasten voorlopig nog in het duister over de reden daarvoor.

*Gemeente Dordrecht, Bureau Monumentenzorg en Archeologie, Marc Dorst, Tom Hos & Deborah Paalman*

### Dordrecht | Business Resort Amstelwijck

In de winter van 2007/2008 is een bureau- en inventariserend veldonderzoek uitgevoerd in verband met de voorgenomen ontwikkeling van het Business Resort Amstelwijck in de gemeente Dordrecht.

De ondergrond van het plangebied bestaat uit het middeleeuwse 'klei-op-veenlandschap' dat in de nasleep van de Sint-Elisabethsvloeden van 1421/1424 verdwenen is. In algemene zin geldt dat, indien het middeleeuwse klei-op-veenlandschap nog aanwezig is, er een grote kans is dat het plangebied archeologische waarden uit de Middeleeuwen bevat. Het blijkt dat het plangebied vanaf de 11de of 12de eeuw tot in de 15de eeuw deel uitmaakte van een middeleeuws veenontginningslandschap van de Groote Waard. Verdrongen dorpen werden op basis van het bureauonderzoek niet zo zeer verwacht. Wel kunnen in het plangebied tal van andere archeologische resten verwacht worden die samenhangen met het verdrongen middeleeuwse cultuurlandschap, zoals afwateringsloten, (delen van) veenkades en secundaire veenonderzettingen, losse huisplaatsen (boerderijen). In het noordoostelijke deel van het plangebied kunnen res-

ten van de buitenplaats Groenhove aanwezig zijn. Funderingsresten of uitbraaksleuven van de (bij)gebouwen e.d. bevinden zich zeer waarschijnlijk meer oostelijk, buiten het plangebied.

Tijdens het veldonderzoek zijn 230 mechanische boringen gezet. De bodemopbouw van het plangebied is tamelijk uniform. Het hele plangebied bestaat uit een overdekt (klei-op-)veenlandschap. De top van dit middeleeuwse klei-op-veenlandschap is aangetroffen vanaf 2,0 m onder het maaiveld. Tijdens het veldonderzoek zijn in verschillende boringen (mogelijke) archeologische indicatoren gevonden. Het gaat om houtskool, enkele fragmentjes (middeleeuws) aardewerk, puinbrokjes, onverbrande stukjes hazelnoot, natuursteen en kleibroekjes.

*RAAP Archeologisch Adviesbureau, Geuch de Boer & Jeroen van Eijk*

### Dordrecht | Louisapolder

In verband met de voorgenomen natuurontwikkeling in de Louisapolder in de gemeente Dordrecht is in de winter en het voorjaar van 2008 een bureau- en inventariserend veldonderzoek uitgevoerd.

Het plangebied bevindt zich op een in archeologisch opzicht interessant deel van Dordrecht. Het ligt ten zuiden van het Oude Maasje, een van de bepalende rivieren van het middeleeuwse landschap van voor de Sint-Elisabethsvloed van 1421. Uit eerder onderzoek was bekend dat waarschijnlijk resten van een nederzetting uit de Late Middeleeuwen in het gebied aanwezig zijn. In eerste instantie is getracht grip te krijgen op de diepte waarop het middeleeuwse landschap zich bevindt. In de delen van het plangebied waar natuurontwikkeling voorzien is, zal de verstoring niet dieper reiken dan de gemiddeld laagste grondwaterstand

(1,5 - 2,0 m onder het maaiveld). Het onderzoek is daarom gefaseerd opgezet. In eerste instantie is een pilotonderzoek met grondradarmetingen gedaan, waarbij getracht is de diepteligging van het middeleeuwse landschap in kaart te brengen.

In tegenstelling tot wat verwacht werd, hebben de grondradargegevens geen eenduidig beeld van de laagovergang tussen het Merwededek en het daaronderliggende pre-1421 klei-op-veenlandschap opgeleverd. Een mogelijke oorzaak hiervoor is dat het gehele bodemprofiel min of meer met water verzadigd was als gevolg van de regenval en hoge grondwaterstand op het moment van meten.

Op basis van de resultaten van het pilot-project is besloten een verkennend booronderzoek uit te voeren. Dit onderzoek heeft een relatief goed inzicht verschaft in de diepteligging en aard van het pre-1421 landschap in het gebied. Met deze verkennende boringen zijn de oeverzone van het Oude Maasje en een oudere (?) stroomgordel in het zuidoostelijke deel van het plangebied in kaart gebracht.

Verspreid langs de oever van het Oude Maasje zijn een aantal antropogene ophogingen aangetroffen. Het gaat daarbij zeer waarschijnlijk om huisterpen. In totaal zijn binnen de grenzen van het plangebied aanwijzingen voor ten minste 7 huisterpen aangetroffen. Het betreft zeer waarschijnlijk de voormalige nederzetting Twintighoeven.

Eén van deze terpen is door middel van aanvullende boringen onderzocht. De afmeting van de terp is zeer klein: waarschijnlijk niet groter dan circa 8 x 15 m. De maximale dikte van het ophogingspakket waaruit de terp bestaat, bedraagt 80 cm. Twee objecten bevinden zich binnen 2 m onder het maaiveld.

Verder zijn in 3 boringen zand-, klei- en/of veenbrok-



ken aangetroffen in een restant van de oorspronkelijke komklei die het veen afgedekt heeft. Dit kan een aanwijzing zijn voor agrarische activiteiten rondom de huisplaatsen. De archeologische resten bevinden zich in alle boringen in de top van het veen of in de afzettingen van het Oude Maasje.

*RAAP Archeologisch Adviesbureau, Bram Jansen, Yannick Raczynski Henk & Geuch de Boer*

### Dordrecht | Smitsweg

In verband met voorgenomen woningbouw, waterpartijen en natuurontwikkeling is een bureau- en inventariserend veldonderzoek uitgevoerd.

Het plangebied is opgedeeld in drie deelgebieden: A, B en C. Door deze deelgebieden loopt een aantal stroomgordels met een verschillende datering. Het betreft hier het Oude Maasje, de Gedempte Devel en een aantal oudere stroomgordels. Tijdens het veldonderzoek zijn 358 boringen verricht in 18 raaien. Hierbij zijn drie archeologische vindplaatsen aangetroffen.

Op basis van het bureauonderzoek werden bij aanvang van het veldonderzoek in het zuiden van deelgebied C en het noorden van deelgebied A direct aan het maaiveld resten verwacht die samenhangen met de buitenplaats Groenhove en een voorganger uit de 17de eeuw. Tijdens het veldonderzoek zijn in deelgebied A geen directe aanwijzingen gevonden voor archeologische resten die hiermee samenhangen.

In deelgebied C zijn archeologische indicatoren in de vorm van baksteen, mortel en aardewerk aangetroffen. Deze zijn een aanwijzing voor de aanwezigheid van het herenhuis dat behoorde bij de buitenplaats Groenhove. Mogelijk zijn hiervan, naast de resten van de tuinaanleg, zoals vijvers en sloten, nog funderingsresten of uitbraaksleuven aanwezig.

De ouderdom van de stroomgordel in deelgebied A staat ter discussie. Vermoed wordt dat de stroomgordel ouder is dan de datering in de Romeinse Tijd/Vroege Middeleeuwen, die Berendsen en Stouthamer eraan koppelen (Oude Maasje). De basis van de beddingafzettingen varieert sterk. De diepte hiervan is een mogelijke indicatie van de hogere ouderdom van de stroomgordel. Dat de geul wordt afgedekt door veen lijkt geen goed argument om een oudere datering te veronderstellen. Er moet namelijk rekening worden gehouden met de mogelijkheid dat het vermeende mosveen bezonken plantenresten betreft (*detritusgyttja*). De scherpe overgang met het onderliggende pakket, de losse consistentie en het ontbreken van doorworteling zijn hiervoor indicaties. In een aantal boringen zijn daarnaast in dit pakket mosselkreeftjes (*ostracoda*) aangetroffen, die eveneens wijzen op verspoeling. Uitsluitel over de datering van de stroomgordel kan verkregen worden door een C14-datering uit te laten voeren van een monster van de verlandingsafzettingen. In tegenstelling tot het onderzoek in 2004 zijn er wel aanwijzingen gevonden voor een oudere stroomgordel op grofweg dezelfde hoogte als de veronderstelde stroomgordel van het Oude Maasje. Deze zijn uitsluitend aan de noordzijde aangetroffen en zijn afgedekt met komafzettingen. In de afzettingen van het Oude Maasje bevindt zich geen antropogeen materiaal.

In geen van de boringen is veraard veen aangetroffen. Met uitzondering van enkele recente sloten en leidingstraten is er geen sprake van significante verstoringen. Parallel aan de stroomgordel zijn in vijf boringen echter wel aanwijzingen aangetroffen voor een dijk of kade.

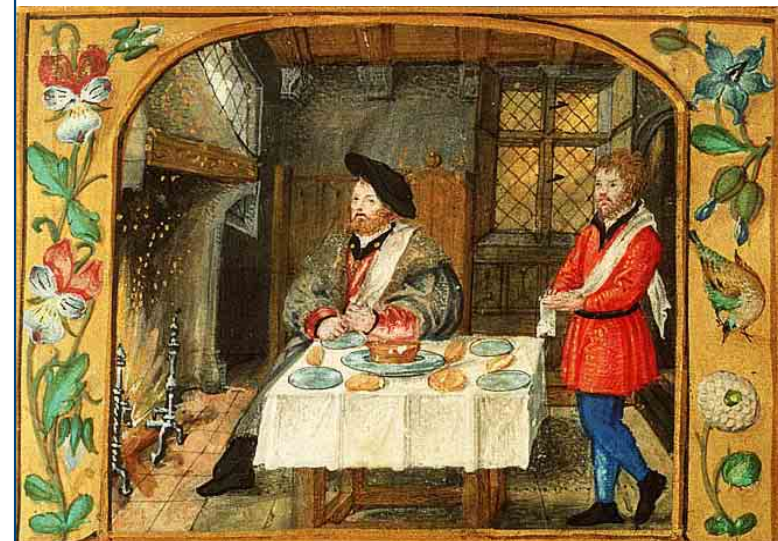
In deelgebied C zijn op 3,5 m onder het maaiveld (3,6

m onder N.A.P.) in de top van het veen enkele brokjes klei gevonden. Vermoedelijk is het veen, voordat het is afgedekt door het Merwededek, bewerkt. In de top van het veen op 1,65 m onder het maaiveld (1,4 m onder N.A.P.) zijn enkele spikkels houtskool aangetroffen. Hoewel houtskool door natuurlijke oorzaken verklaard kan worden, zou het hier ook een indicatie voor bewoning of het branden van het veen voor beakkering kunnen zijn.

*RAAP Archeologisch Adviesbureau, Jan-Willem de Kort*

### Dordrecht | Voorstraat - Mijnsherenherberg

De Voorstraat en de Wijnstraat zijn van origine middeleeuwse hoofdstraten die de kern van het oude Dordrecht vormen en dus konden op deze plek de resten van middeleeuwse- en postmiddeleeuwse huizen



**Afbeelding uit de verzameling Middeleeuwse Verluchte Handschriften van de Koninklijke Bibliotheek en het Museum Meermanno-Westreenianum.**





in de bodem worden verwacht. Ook bestond het vermoeden dat één van de panden op deze locatie tussen circa 1385 en 1613 in gebruik is geweest als grafelijke herberg. Over dit specifieke pand en haar bewoners is vrij veel bekend.

Nadat graaf Willem V van Beieren in 1357 geestesziek werd, nam zijn broer Albrecht van Beieren het bestuur over en werd hij na de dood van Willem in 1389 ook officieel graaf van Holland, Henegouwen en Zeeland. In dat jaar wordt ook de oude grafelijke herberg aan de Wijnstraat, het Huis Henegouwen, aan particulieren verkocht. Maar waarschijnlijk had de nieuwe graaf al vóór die datum het pand aan de Voorstraat (eerst bekend als 'Leeuwenburg', later ook als 'Reynouts Huyse') als grafelijke herberg in gebruik genomen, aangezien de nieuwe herberg al in 1385 wordt vermeld.

Bij 'herberg' denk je al snel aan een gezellige kroeg waar je een stevige maaltijd kunt nuttigen en waar je ook kunt blijven slapen. Maar bij een grafelijke herberg lag dat iets anders: hier kon je als gewone burger niet zomaar terecht. Het huis werd bewoond door rijke burgers die tot de Dordtse stedelijke elite behoorden. Zij hadden het pand in leen van de graaf. Alleen wanneer de Hollandse graven voor (politieke) zaken in Dordrecht waren, 'logeerden' ze in dit huis. Daarom stond het gedurende deze tijd bekend als Mijnsherenherberg, ofwel; de herberg van mijn heer, de Hollandse graaf. In 1603 werd het leenverband opgeheven, waardoor het huis in particulier bezit kwam. Gedurende de 17de en 18de eeuw heeft het pand diverse eigenaren gehad.

Tijdens de archeologische opgraving zijn resten van bewoning gevonden die aan drie bewoningsfases konden worden toegeschreven. De oudste dateert uit de

13de eeuw: houten palen en een vlechtwerkwand. Op de achtererven (richting de Steenstraat) waren mest- en afvalkuilen aanwezig. Vondsten uit deze kuilen wijzen op diverse ambachtelijke activiteiten, zoals houtbewerking, visserij en handel. Zo werden een ijzeren bijblad en een gutsboor gevonden, maar ook een benen knoopnaald, voor het knopen en repareren van visnetten. De vele scherven van grote voorraadpotten van blauwgrijs aardewerk zijn mogelijk een aanwijzing voor de handels- en over-



**Vondsten van de 13de-eeuwse bewoningsfase.**

slagpositie die de stad Dordrecht in deze periode al innam. Daarnaast zijn er ook veel alledaagse huishoudelijke voorwerpen gevonden, zoals steengoed drinkbekers.

Ook dierlijk bot (slachtafval en resten van de maaltijd), belandden vaak op de vaalt of in de beerput. Zo ook de kop van een enorm (mannelijk) varken. Maar een paardenkaak met glijsporen aan de onderkant verraadt een tweede leven als 'priksleetje'. Kinderen konden hier mee sleeën op het ijs.



### Het opgegraven priksleetje.

#### Inzet: een priksleetje in gebruik.

De volgende bewoningsfase wordt gedateerd in de 14de-16de eeuw. In het begin van de 14de eeuw wordt op deze plek een groot bakstenen huis gebouwd, dat een lengte had van 23,5 m en bijna 8,5 m breed was. Dit is vermoedelijk het huis dat in gebruik is geweest als Mijnsherenherberg. De entree lag aan de kant van de Voorstraat, maar ook in de achtergevel



waren twee ingangen aanwezig. Het achtererf kon vanaf de Voorstraat tevens bereikt worden door een smalle steeg langs de westgevel van het pand. Het huis was door een brede tussenmuur onderverdeeld in een voor- en een achterhuis.



**Het voorhuis van 'Mijnsherenherberg', gezien vanaf de Voorstraat. Te zien is de brede tussenmuur met de (later dichtgezette) ingang tussen het voorhuis en de kelder in het achterhuis.**

Het voorhuis, met bakstenen vloer, had waarschijnlijk een open, zaalachtig karakter. In het achterhuis was een diepergelegen kelder met tongewelf aanwezig. In de tussenmuur zat een opening met een houten drempel. In deze doorgang bevond zich nog een ijzeren 'duim'. Dit scharnieronderdeel wijst op de aanwezigheid van een deur tussen beide vertrekken. Op het achtererf waren twee bakstenen tongewelven aanwezig. Dit waren de beerkelders van de secreten (toiletten) die op het achtererf lagen. De kleinste beerkelder (tweede helft 14de eeuw), raakte in onbruik toen

direct erachter een tweede, veel grotere beerkelder werd gebouwd. De grote beerkelder is gebruikt gedurende de 15de en 16de eeuw. Maar niet alleen menselijke uitwerpselen belandden in de beerkelder, ook kapotte huisraad en etensafval werden hierin weggegooid. De kleinste beerkelder bevat vooral voorwerpen die te maken hebben met koken, eten en drinken: grappen (kookpotten), deksels en bakpannen van roodbakend aardewerk, kannen en bekers van Rijnlands (Duits) steengoed, maar ook botten van runderen, varkens, schapen en/of geiten en grote zeevissen.



**Vondsten uit het 14de-eeuwse beerkeldertje.**

Ook de vondsten uit de grotere beerkelder hebben hoofdzakelijk te maken met het bereiden en consumeren van eten en drinken. Het gaat ook hier om grappen, kommen en drinkbekers van roodbakend aardewerk en Duits steengoed, maar ook om glazen flessen en een zogeheten 'koolstronk' noppenglas. Daarnaast zijn enkele andere huishoudelijke voorwerpen gevonden, zoals pispotten en een spaarpotje van aardewerk.

Een opmerkelijk object uit deze beerput is (waarschijnlijk) een deel van een muziekinstrument: een



**Vondsten uit de 15de-16de-eeuwse beerkelder.**

holle, houten pijp, die aan de ene zijde kelkvormig uitloopt en aan de andere zijde een verdikking heeft.



**Een vermoedelijke houten brompijp van een doedelzak uit de 15de-16de-eeuwse beerkelder op het achtererf van Mijnsherenherberg.**





**Ets van Hans Sebald Beham (Duitsland) met voorbeeld van een 16de-eeuwse schalmei (links) en doedelzak (rechts). De twee pijpen rechtsboven zijn de zogenaamde brompijpen.**

Het zou een onderdeel, de zogenaamde brompijp, van een doedelzak of een schalmei kunnen zijn. De laatste bewoningsfase van de onderzoekslocatie is te dateren in de 17de-19de eeuw. In deze periode zijn de opgegraven huizen in particulier bezit van rijke Dordtse burgers. Daarmee treden ook enkele grote veranderingen op in de indeling van de panden. In het achterhuis van Mijnsherenherberg wordt bijvoorbeeld een nieuwe kelder aangelegd en de doorgang naar het voorhuis wordt dichtgemetseld. In het voorhuis wordt een luxe kamer gerealiseerd, een 17de-eeuwse stijlkamer, met een vloer van rode en zwarte tegels in dambordpatroon en Delftsblauwe tegeltjes met een bloemenpatroon op de muren. Het huis wordt ook groter, want in het begin van de 17de eeuw wordt een deel van een naastgelegen woning aan het pand toegevoegd. In deze periode zijn er ook inbandige beerputten (toiletten) en een bakstenen riool aanwezig, hoewel buiten, op één van de achtererven, ook nog een (18de-eeuwse) beerkelder werd gevonden.

De vondsten uit de 17de-eeuwse beerputten en het riool zijn zeer veelzijdig en weerspiegelen de bovengemiddelde rijkdom van de bewoners. Het gaat om keukengerei van aardewerk, zoals grapen, kommen,

borden, schalen en vergieten en om tinnen lepels, messen en een koperen pan, maar verder werden er ook luxe drinkglazen, flessen en zogeheten baardman- en boerendanskruiken gevonden. Naast voorwerpen die met sanitair en persoonlijke verzorging te maken hebben, zoals pispotten en zalfpotjes, zijn er



**Vondsten uit één van de inbandige beerkeldertjes in Mijnsherenherberg (eind 16de-begin 17de eeuw).**



**Luxe pispot van steengoed uit het eerste kwart van de 17de eeuw, gemaakt in het Duitse plaatsje Raeren. De versieringen op de buik van de po zijn van de hand van Robert Thievin. Zijn naam staat in deze appliques vermeld, evenals zijn beroep: 'cartemaker', wat zoveel betekent als 'maker van cartouches', een soort stemfels van klei.**

ook vuurtestjes en smeltkroesjes. De leukste vondst is eigenlijk wel een deel van een (groen geglazuurd) spaarvarken.

De uitwerking van dit onderzoek is nog in volle gang. Hopelijk levert dit de komende tijd meer gedetailleerde informatie op, onder andere over de datering van de diverse bouwfases. Het funderingshout van het Huis Mijnsherenherberg wordt nog onderzocht en onderzoek van de botanische resten en dierenbotten uit de verschillende beerkelders kan meer informatie opleveren over de leef- en eetgewoonten van de bewoners. Met behulp van historisch archiefonderzoek kan mogelijk een koppeling worden gemaakt tussen de



beerputten (en de daarin gevonden voorwerpen) met de verschillende bewoners van Mijnsherenherberg.

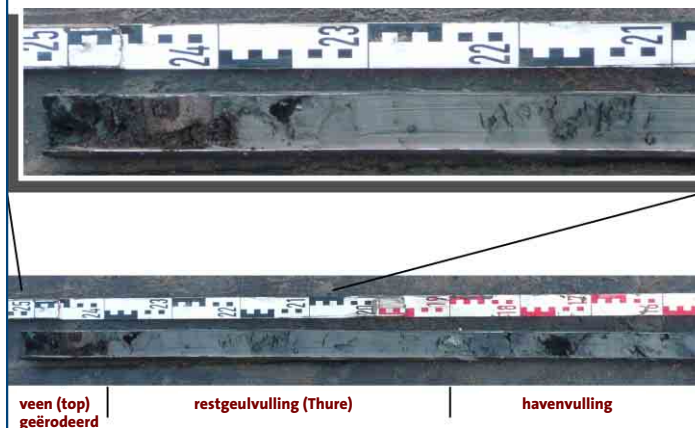
*Gemeente Dordrecht, Bureau Monumentenzorg en Archeologie, Marc Dorst, Tom Hos & Deborah Paalman*

### Dordrecht | Wijnhaven

In het kader van de archeologische begeleiding ten behoeve van de vervanging van de kademuur aan de Botermarkt/Wijnhaven in de gemeente Dordrecht is een geologisch booronderzoek uitgevoerd. Aanleiding voor de boringen was de vraag of de oorsprong van de Wijnhaven volledig antropogeen is (een gegraven haven) of dat zij haar oorsprong heeft in een natuurlijke rivierloop (de Thure)? De loop van het riviertje de Thure vormt al ruim een eeuw stof voor discussie voor verschillende (historische) onderzoekers: waar precies liep de rivier en wat was de relatie met de historisch-topografische ontwikkeling van de stad Dordrecht, in het bijzonder de oorsprong van de Voorstraatshaven? Een discussie die bekend staat als het 'Dordtse probleem'. Het twistpunt betreft vooral het stroomopwaartse deel van de rivier; de meningen lijken overeen te komen over de veronderstelde loop ter hoogte van de onderzoekslocatie.

Tijdens het veldonderzoek zijn twee boringen gezet, beide in de voormalige haven. Boring 1 is dicht langs de laatmiddeleeuwse kade gezet en boring 2 circa 5 m meer naar het oosten (verder de haven in). In beide boringen bestond het bovenste deel van de bodem uit een sterk antropogeen beïnvloed, kleiig pakket: de vulling van de haven. Op respectievelijk 3,6 (boring 1) en 3,2 m onder N.A.P. (resp. boring 2) ging de havenvulling abrupt over in restgeulafzettingen. Op basis van de bekende historische gegevens is geconcludeerd dat het de restgeulafzettingen van de Thure be-

treft. De lithologische kenmerken van de aangetroffen restgeulvulling komen sterk overeen met die van de Dubbel. De basis van de restgeulafzettingen ligt erosief op een pakket bosveen. Deze overgang is aangetroffen op respectievelijk 4,0 (boring 1) en 3,7 m onder N.A.P. (boring 2). Ter vergelijking: bij onderzoek



veen (top)  
geërodeerd

restgeulvulling (Thure)

havenvulling

### De overgang van de basis van de havenvulling naar de restgeulafzettingen van de Thure, ingesneden in het veen (rechts); detail van de overgang (links).

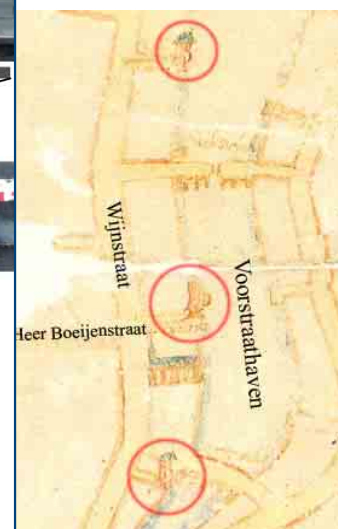
in de binnenstad in de omgeving van de Grote Kerk (i.e. buiten de geul) werd de top van dit (klei-op-)veen-landschap aangetroffen op 2,0 m onder N.A.P. Dit hoogteverschil bevestigt eens te meer de conclusie dat het in het uitgevoerde onderzoek om de restgeul van de Thure gaat.

*RAAP Archeologisch Adviesbureau, Geuch de Boer*

### Dordrecht | Wijnhaven/Voorstraatshaven

De Wijnhaven/Voorstraatshaven in Dordrecht is één van de oudste structuren van de stad. Hier liep rond het jaar 1000 vermoedelijk een veenkreekje met de

naam 'Thure' of 'Thuredrith'. Dordrecht ontstond aan beide zijden van dat watertje. Hoewel het nooit archeologisch was aangetoond, wordt vermoed dat de huidige Wijnhaven, in eerste instantie 'Oude Haven' geheten, de gekanaliseerde Thure is. De huidige Wijnhaven is voorzien van een stevige kademuur, maar ter hoogte van de Botermarkt was deze verouderd en verzakt. Tijd voor groot onderhoud dus en een archeologische begeleiding. Dit laatste



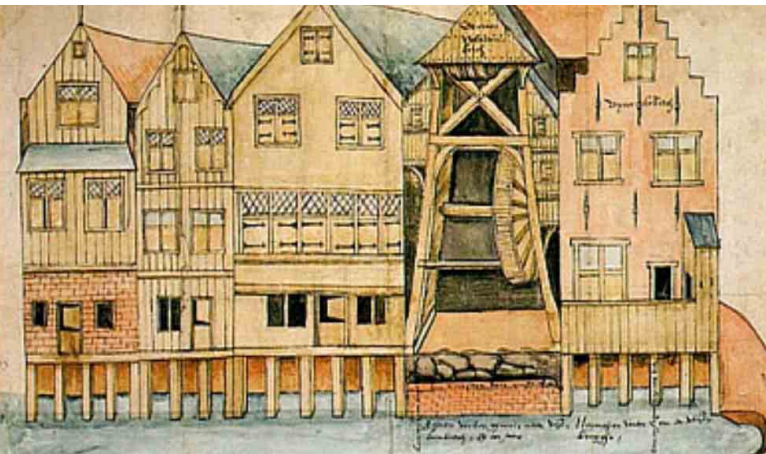
**De drie kranen op een uitsnede van de kaart van Van Deventer uit circa 1545. De drie kranen zijn omcirkeld. De middelste is de kraan "Wijngaert", en is waarschijnlijk gelegen op de locatie van het plangebied. Het pand ten zuiden van de kraan is de Wijnkoperkapel.**

werd tussen 18 februari en 5 maart 2008 uitgevoerd door Bureau Monumentenzorg en Archeologie van de gemeente Dordrecht. De kademuur is over een lengte van circa 40,5 meter geheel vervangen. De oudste historische bron waarin sprake is van Dordrecht dateert uit 1064. Gesproken wordt over 'Thuredrith'. Daarmee wordt waarschijnlijk een nederzetting bedoeld die gelegen is aan een doorwaadbare plaats (veel plaatsnamen met een uitgang -voort, -voorde, -drecht, -trecht en -tricht zijn te herleiden tot een doorwaadbare plaats in een rivier). In dit geval zou dat de doorwaadbare



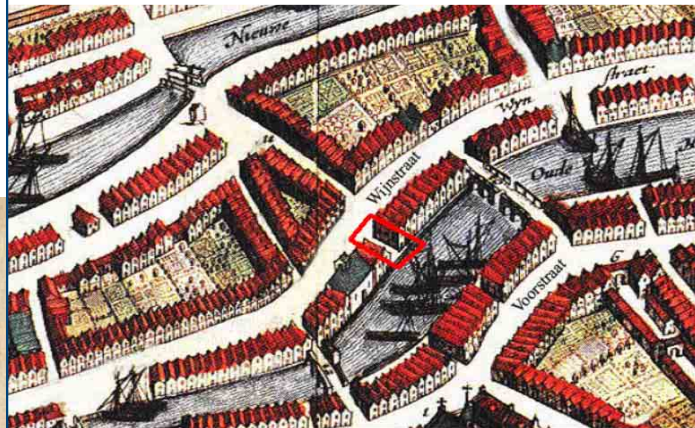


plaats liggen in een riviertje dat 'Thure' zou kunnen heten. Het middeleeuwse riviertje de Thure was in de vroegste fase vermoedelijk een stuk breder dan nu het geval is. In ieder geval was dit water in de Late Middeleeuwen de spil van het handelsverkeer van Dordrecht. Vrachtschepen konden aan de vele steigers hun ladingen lossen. Zo ook aan de Botermarkt. Hier lag een steiger met een laad- en loskraan. De oudste vermelding van die steiger dateert uit 1429. Hierin wordt gesproken over "...de Steiger achter de Gravenstraat...". In de 16de en 17de eeuw werd het 'de kleine kraansteiger' of 'Wijngaardsteiger' genoemd. Beide namen verwijzen naar de loskraan 'Wijngaert' die vermoedelijk op de steiger heeft gestaan. Op de kaart van Van Deventer uit circa 1545 zien we dat er oorspronkelijk drie loskranen aan de Oude Haven stonden. Van noord naar zuid waren dit de Grote Kraan (ook wel Kraan Kostverloren genoemd), de Kleine Kraan (Wijngaert) en de kraan Schwartzborg. Van de laatste kraan is een tekening overgeleverd uit circa 1550.



**De loskraan Schwartzborg op een tekening uit circa 1550, gezien vanaf de Voorstraatshaven.**

Het was een zware kraan, vermoedelijk geïntegreerd in de achtergevels van de huizen. Net ten zuiden van het plangebied lag de Wijnkoperskapel. In het begin van de 17de eeuw werd een deel van de Wijnhaven, waarschijnlijk wegens ruimtegebrek, gedempt. Ook werd (in 1609) de iets noordelijker gelegen Wolwevershaven gegraven. De scheepvaart, en dus het laden en lossen, verlegde zich hierdoor meer en meer naar deze nieuwe havens, waardoor de Oude Haven zijn handelsfunctie verloor. De nieuw verkregen ruimte langs de Oude Haven werd gebruikt om de laatmiddeleeuwse huizen aan de Wijnstraat naar achteren uit te bouwen. Op de kaart van Janssonius uit circa 1640-1647 staat dan ook geen kraan meer afgebeeld. Deze situatie wordt beschreven door een



**De Wijnstraat op een uitsnede van de kaart van Janssonius uit circa 1640-1647. Het plangebied is bij benadering in rood aangegeven. De kraan 'Wijngaert' is niet meer afgebeeld. Het grote pand met het blauwe dak is de Wijnkoperskapel.**

17de-eeuwse ooggetuige: "...de Kleyne Kraan, zijnde nu een Steyger". Op de locatie van de kraan is gedu-

rende de 17de eeuw dus sprake van een (onbebouwde) laad- en losplaats.

De Botermarkt anno nu is een open (parkeer)plek langs de Wijnhaven, maar deze situatie ontstond pas in 1841, toen enkele gebouwen werden afgebroken. Hierbij werd ook de (inmiddels verzakte) kademuur aangelegd. De Botermarkt is tot 1934 in gebruik geweest als markt. Naast de Botermarkt stond de Boterbeurs. Dit pand bestaat nog.

Tot circa het eerste kwart van de 17de eeuw maakte vrijwel het gehele onderzoeksgebied deel uit van de Wijnhaven. Dit kon worden vastgesteld aan de hand van twee boringen. Daaruit bleek eveneens dat er voordien sprake was van een natuurlijke waterloop. Onder de middeleeuwse en postmiddeleeuwse havenvulling van de Wijnhaven was namelijk een 'schoon', natuurlijk pakket zand met siltlagen aanwezig. Dit is geïnterpreteerd als een beddingafzetting. En omdat de onderkant van dit pakket twee meter lager gelegen is dan het omliggende laatmiddeleeuwse (kom)klei-op-veen landschap, is er waarschijnlijk sprake van een actieve waterloop gedurende (tenminste) de Late Middeleeuwen. In relatie tot de vroegste historische bronnen zou dit water mogelijk het riviertje de Thure kunnen zijn.

Van de middeleeuwse bebouwing - tot circa het eerste kwart van de 17de eeuw - zijn alleen de achtergevels in de put aangetroffen. Aan de havenzijde werd een houten constructie blootgelegd waarop, gezien de zware funderingsconstructie, gedurende de Late Middeleeuwen tot circa de 17de eeuw mogelijk de laad- en loskraan 'Wijngaert' heeft gestaan.

Vergeleken met de 16de-eeuwse tekening van de kraan 'Schwartzborg', zou de veel kleinere kraan 'Wijngaert' van een heel ander type zijn.



Waarschijnlijk was het een lichte takelconstructie die op een houten steiger in de Wijnhaven gemonteerd was, om kleinere schepen te lossen. Van de kraan zelf zijn echter geen resten gevonden.

De locatie is vermoedelijk vanaf de eerste bewoning in de Late Middeleeuwen veelvuldig opgehoogd. Aanvankelijk gebeurde dat met klei- en veenplaggen, maar later werd hier in toenemende mate stadsafval voor gebruikt.

Nadat de Wijnhaven in het eerste kwart van de 17de eeuw is versmald zijn de panden aan de Wijnstraat - zoals gezegd - uitgebreid, maar mogelijk is de nieuw gewonnen ruimte in eerste instantie gebruikt als (onbebouwd) achtererf. In het onderzoeksgebied werd dit op enkele individuele percelen zichtbaar in de vorm van een waterput (perceel 1) en een oventje (perceel 3). De waterput op perceel 1 was opgetrokken uit ijsselsteentjes en had een binnendiameter van circa 0,5 m. De put had een diepte van circa 2 m en kan gedateerd worden ná het begin van de 17de eeuw.



Het oventje op perceel 3.

De oven op perceel 3 was eveneens opgebouwd uit gele ijsselstenen en had een sleutelgatvormig grondplan. De vloer bestond uit rode en zwarte tegels waarop een dikke laag houtskool met botresten aanwezig was. De functie van de oven is onbekend. De ruim een meter dikke achtermuur van de bebouwing op ditzelfde perceel diende vóór de aanleg van de Botermarkt

tevens als kademuur.

Het middelste perceel (perceel 2), de vermoedelijke locatie van de kraan 'Wijngaert', is na de landaanwinning waarschijnlijk nog een tijd onbebouwd geweest. Gedurende deze periode fungeerde het perceel mogelijk nog steeds als laad- en lossteiger, gezien de natuurstenen trap naar het water die hier werd gevonden. Tijdens de postmiddeleeuwse periode wordt het perceel alsnog bebouwd en verliest het zijn functie als steiger. De muurresten van deze laatste fase behoorden tot een rechthoekige structuur waarvan de functie onbekend is. In de rechthoekige structuur waren drie fases van bakstenen vloeren aanwezig en in het zuidelijk deel van het perceel werd een gewelfd bakstenen riool aangetroffen met een hoogte en breedte van 1,20 m. Het riool was haaks op de Wijnstraat georiënteerd. Mogelijk was het een afval- en waterafvoer vanaf de Wijnstraat op de Wijnhaven. Vondsten in de opvulling van het riool bestonden onder andere uit een bodem van een glazen beker die was versierd met braamnoppen, een randfragment van een bakpan van roodbakend aardewerk, een bodem van een grape (kookpot) van witbakend aardewerk en een fragment van een kan van geglazuurd steengoed. Op basis van deze vondsten kan de laatste gebruiksfase van het riool gedateerd worden in de 17de eeuw.

Omdat de locatie van het onderzoeksgebied tot ongeveer het eerste kwart van de 17de eeuw nog deel uitmaakte van de Wijnhaven, kwam er tijdens de begeleiding vooral bouw materiaal, dierlijk bot en laatmiddeleeuwse keramiek naar boven, waaronder Maaslands witbakend aardewerk, Dieburger aardewerk, grijsbakend aardewerk, proto-steengoed, bijna-steengoed en steengoed.

Uit de havenvulling uit de postmiddeleeuwse periode en de grond die is gebruikt om de haven deels te dempen, kwamen keramiek, metaal, glas, bouwmaterialen, dierlijk botmateriaal en pijpjes van pijpjaarde naar boven. De keramiek bestaat uit rood- en witbakend aardewerk, steengoed, faience en porselein. Als eigenzinnige afwijking tussen de vele scherven en fragmenten werd één complete steengoed kan gevonden. Het betreft een 'woeste baardman'. Deze wordt



De baardmankruik uit de postmiddeleeuwse havenvulling van de Wijnhaven.

zo genoemd omdat de afbeelding zich kenmerkt door een openstaande mond met scherpe hoektanden en zware, wilde wenkbrauwen. De kruik wordt gedateerd in de 17de eeuw. De metaalvondsten zijn op drie munten na niet vermeldenswaardig; het gaat namelijk om een aantal sterk gecorrodeerde onduidelijke objecten en ijzeren spijkers.

De oudste munt is een zilveren penning van Floris V, geslagen in Dordrecht tussen 1293 en 1296. De twee andere munten dateren uit de 17de eeuw: een kope-





ren duit uit Friesland (1626-1663) en een zilveren bezemstuiver uit Overijssel (1665).

Het bouwmetaal bestaat uit een aantal vloer- en wandtegels, bakpannen en een groen geglazuurd kacheltegelte met een (onleesbare) tekst.

De aangetroffen pijpenstelen en -koppen dateren alle uit de 18de en 19de eeuw.

*Gemeente Dordrecht, Bureau Monumentenzorg en Archeologie, Marc Dorst, Tom Hos & Deborah Paalman*

### Gorinchem | Arkelse Onderweg (Kop van de Ijsbaan)

Van 21 tot 25 januari is door BAAC bv een onderzoek uitgevoerd op de locatie 'Kop van de Ijsbaan' aan de Arkelse Onderweg in Gorinchem. Het gaat om een terrein waar tot 1998 een boerderij heeft gestaan. De boerderij is waarschijnlijk in de late 18de eeuw gebouwd en bestond uit een woongedeelte aan de zuidkant en een stalgedeelte aan de noordkant. De voordeur bevond zich in de oostmuur van het woongedeelte. Direct naast de westelijke muur, buiten de boerderij lagen een bakstenen waterput en een wc. De waterput is later hergebruikt als beerput. In een kelder in de boerderij was onder een tegel een houten tonnetje geplaatst, dat mogelijk als schrobputje heeft gediend. In de ton is een tol gevonden.

De voornaamste onderzoeksvraag was of de boerderij voorgangers had, mogelijk teruggaand tot de ontginningsperiode. De locatie bevindt zich op een oeverwal die als ontginningsbasis van de ontginning 'Hoogland' heeft gediend. Vooral na de bedijking van de Linge in de 13de eeuw zou het gebied geschikt zijn voor bewoning. Van voorgangers van de boerderij is echter niets gevonden. Het terrein bleek pas in de Nieuwe Tijd voor bewoning in gebruik te zijn genomen. Daarvoor zijn een pakket laatmiddeleeuwse bak-

steen en twee ophogingslagen op de natuurlijke ondergrond opgebracht. De ophogingslagen dateren waarschijnlijk uit de 17de/18de eeuw. De meeste vondsten zijn afkomstig uit de ophogingslagen. Hieronder waren een fragment van een zwaard van voor het midden van de 17de eeuw, verschillende munten en aardewerk, voornamelijk uit de periode 1600-1800 na Chr.

*Gemeente Gorinchem, Eliza van Rooijen*

### Gorinchem | Achter de Kerk

Van 19 tot 23 mei heeft Hollandia archeologen een archeologisch onderzoek uitgevoerd op een deel van het voormalige kerkhof van de Grote Kerk te Gorinchem. Aanleiding was de aanleg van een blusleiding en een pomp-



**Impressie van de opgraving. Foto genomen vanaf de toren van de Grote Kerk.**

put. Er zijn kisten en skeletresten van 53 individuen gevonden. De graven zijn overwegend west-noordwest/oost-zuidoost georiënteerd en lagen in meerdere lagen op elkaar. De diepstliggende skeletten lagen op circa 1.4 m onder het maaiveld. Deze bevinden zich niet meer in de onder de bouwvoor liggende kleiige bodem, maar in de

daaronderliggende grijze zandlaag, die vanaf circa 0,5 m boven N.A.P. zichtbaar was. Dit betreft mogelijk een ophogingslaag. Hieronder, vanaf circa 0,05 m boven N.A.P., is een zandige kleilaag aangetroffen met daarin stro, riet, hout en een enkel dierenbot. Hierin lagen ook een kloostermop en aardewerkfragmenten uit de 14de/15de eeuw. Deze laag maakt mogelijk deel uit van een mestkuil die zich buiten het kerkterrein bevond. Er werd waarschijnlijk al bij de 13de eeuwse kerk begraven en de laatste begraving zal rond 1830 hebben plaatsgevonden. De bij dit onderzoek gevonden begravingen lijken een looptijd te hebben van de Late Middeleeuwen (14de/15de) eeuw tot in de (Nieuwe Tijd) 18de eeuw.

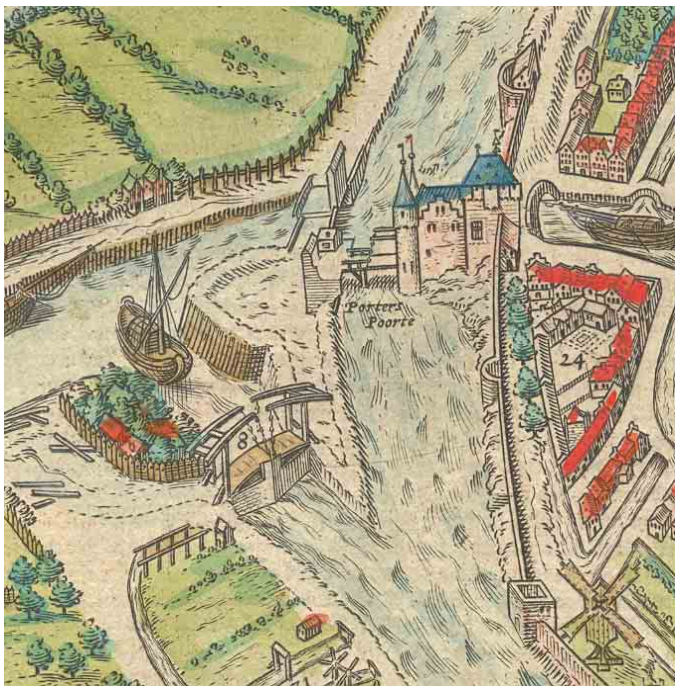
*Gemeente Gorinchem, Eliza van Rooijen*

### Gouda | Bolwerk

In de periode maart-juni 2008 is op de locatie Bolwerk te Gouda een opgraving verricht door ADC Archeoprojecten. Het onderzoek werd uitgevoerd in opdracht van Ontwikkelingsmaatschappij Bolwerk. Directievoering voor de archeologie berustte in handen van Monica Dütting en Esther Mietes van Hazenberg Archeologie. Op deze locatie aan de rand van de Goudse binnenstad, is de ontwikkeling van horeca, woningbouw en een ondergrondse parkeerkelder gepland. Voor de parkeerkelder zou een bouwkuip worden aangelegd met een omvang van circa 1 hectare en tot diepte van circa 4 m onder maaiveld. Uit bureauonderzoek was duidelijk dat de locatie een zeer hoge archeologische verwachting had. In de middeleeuwen, rond 1423, stond op de locatie het klooster Sinte Marie opte Gouwe. In dit klooster woonden nonnen van de Moderne Devotie, een kloosterorde die in de 14de eeuw ontstaan was uit onvrede



over de bestaande kloosterorden. Rondom het klooster stonden enkele huizen van ondermeer een brouwer. Bij de grote stadsbrand van Gouda in 1438 brandde ook het klooster af (of misschien alleen een deel ervan, dat is niet helemaal duidelijk). Hierna werd het klooster in steen herbouwd. De archieven laten zien dat het klooster aan het einde van de 15de eeuw in goede doen was, onder meer door het weven van linnen. In de Tachtigjarige Oorlog, rond 1570, koos de stad Gouda partij voor de Prins van Oranje. Het gevolg hiervan was dat de stad beslag legde op katholieke bezittingen, waaronder ook het klooster. De nonnen moesten vertrekken en het klooster van Sinte Marie deed eerst even dienst als leprozenhuis.



**Het Bolwerk (rechts) op de stadkaart van Braun en Hogenberg 1585.**

Het oorspronkelijke leprozenhuis was buiten de stad gehuisvest, maar werd afgebroken om vrij schootveld te hebben vanuit de stad. De leprozen werden daarom op het Bolwerk ondergebracht. De bijgebouwen van het klooster werden verkocht aan particulieren, veelal ambachtslieden. Uit de archieven is bekend dat er een smid, een pijpenmaker, een kuiper, een schoenlapper, ververs en touwslagers woonden. Na afloop van de vijandelijkheden werden de leprozen wederom buiten de stad gehuisvest en vanaf 1598 werden er sporadisch woningen aan proveniers verkocht. De proveniers kochten zich in en werden tot het eind van hun leven in het proveniershuis verzorgd. Het proveniershuis kende een regentenbestuur. Mochten de proveniers zich niet 'vredig vroom en eerlijk' gedragen, dan riepen de regenten hen ter verantwoording. In het ergste geval werden de proveniers op straat gezet en raakten ze hun inleggeld kwijt. In 1609 kregen de proveniers een eigen ingang aan het Nonnenwater. De leprozen hadden al een eigen ingang. Deze ingang, het zogenaamde Schapenpoortje, werd net als het Lazaruspoortje door Gregorius Cool ontworpen. Het open binnenterrein van het voormalige klooster werd steeds verder volgebouwd. In 1691 werd het pand verbouwd: er kwam een nieuwe ingang, er werden nieuwe woningen gebouwd en beschadigde woningen werden gerestaureerd. Er vonden voortdurend grote en kleine verbouwingen plaats en ook de verkoop van (bij)gebouwen aan particulieren ging door. In het begin van de 18de eeuw kreeg het proveniershuis te maken met financiële tekorten. In 1705 stelde het stadsbestuur dan ook een commissie aan om de financiën te onderzoeken. Uiteindelijk besloot de Raad in 1805 tot opheffing van het proveniershuis. De pro-

veniers mochten er nog wel blijven wonen, maar hun aantal daalde flink. In de tweede helft van de 19de eeuw kregen de huisjes een andere bestemming. De bewoners waren onder meer gehuwde militairen met hun gezinnen en later ook arme weeskinderen. In 1902 werd het hoofdgebouw verkocht aan de gasfabriek. Sommige gebouwen werden gesloopt, andere doorverkocht. Bijvoorbeeld aan de firma Westerman & Robbé die in 1853 een particuliere gasfabriek begon. Die gasfabriek is mede oorzaak van de huidige bodemverontreiniging van het Bolwerkterrein. Het gas werd namelijk uit kolen gewonnen waarbij een hele hoop andere, vervuilende, bijproducten vrijkwamen. De zware fabrieksgebouwen werden diep en zwaar gefundeerd omdat de ondergrond zo slap was. Bij het funderen is een deel van de archeologische resten vernietigd.

De Gemeente Gouda kocht later de gasfabriek op. In 1909 bouwde men ook een elektriciteitscentrale op het Bolwerkterrein. Steeds meer gebouwen moesten wijken voor de centrale. Zo ook het Lazaruspoortje, dat vanaf 1609 toegang gaf tot het erf. Dit werd steen voor steen afgebroken en opgeslagen. Het siert nu de ingang van MuseumgoudA.

Na sluiting van de fabriek stonden de gashouders nog lang overeind. Na de sloop van de gashouders, in de jaren '1970-'1980 kreeg het terrein steeds tijdelijke bestemmingen. Als laatste deed het dienst als parkeerterrein.

Bij de bouw in 1995 van het 10/50 kV-station, voerden de amateurarcheologen van Golda, onder leiding van de gemeentelijke archeoloog van toen, Ruurd Kok, al een kort onderzoek uit. Dit onderzoek had het karakter van een begeleiding waarbij veel archeologische vondsten werden gedaan. Vloeren, muurtjes, haard-





plaatsen, ingegraven tonnen, tegeltjes, aardewerken borden, houten voorwerpen, kleipijpen, flessen en kruiken kwamen te voorschijn. Op een diepte van circa 3,80 m lagen muurresten die mogelijk uit de kloosterfase dateerden; hierin waren bovendien 2 bouwfases te onderscheiden. Het onderzoeksrapport leverde door de koppeling met het rijke archiefmateriaal zelfs de vermoedelijke namen en beroepen op van de bewoners van de ambachtshuisjes die op het Bolwerk werden gevonden.

De zware bodemverontreiniging van het Bolwerkterrein door de gasfabriek maakte een gedifferentieerde aanpak noodzakelijk: het deel met de zwaarste vervuiling werd alleen archeologisch begeleid, en dan ook nog 'extensief': vanaf een afstandje.



**Vanwege de zware verontreiniging konden er geen bezoekers op het terrein komen, maar daar werd een alternatief voor gevonden. Aan de oostzijde van het terrein verrees een publieke tribune waarop belangstellenden elke dag de ontwikkelingen konden volgen.**

Vondstmateriaal mocht hooguit in het veld worden gedocumenteerd maar kon niet worden geborgen. Circa de helft van de bouwkuij kon wel onder een veiligheidsregime worden opgegraven. De archeologische resten bleken op sommige plekken erg verstoord te zijn door de bouw van de gasfabriek. Een waar woud aan heipalen bleek zich onder de voormalige machinekamer van de fabriek te bevinden. Hier kon niet meer gegraven worden, maar op die plaatsen waar zware funderingen ontbraken, bleek vrijwel direct onder maaiveld een goed geconserveerd bodemarchief schuil te gaan.

De meeste sporen dateren tussen 1300 en 1800 en zijn verdeeld over verschillende stukken van het terrein. Aan de oostzijde zijn sporen uit de 15de en 16de eeuw gevonden die mogelijk bij een woonhuis hoorden: funderingen, haarden en vloer- en straatwerk. Over deze sporen liggen muren, funderingen en vloeren die in aanleg dateren uit de 17de eeuw. Waarschijnlijk is dit complex, dat verschillende herbouwfases heeft gekend, en qua indeling toe te schrijven valt aan een instituut, het Proveniershuis. Het geheel kent vele ruimtes, zowel ondergrondse, halfverdiepte als bovengrondse. Hierin wordt ook de eerste (!) echte beerkelder van Gouda aangetroffen. Leuk zijn ook houten traptreden die op de stenen treden zijn aangebracht.

Uit het noordwestelijke deel van de opgraving komen muren van een viertal gebouwen uit de 15de en 16de eeuw tevoorschijn. Deze gebouwen zijn niet geheel gelijktijdig maar zullen deels tegelijkertijd bestaan hebben. In de loop der tijd hebben verbouwingen plaatsgevonden. De wijze van fundering is wisselend en zal nog nader worden onderzocht. Ook in het middengedeelte werden muren en funderingen gevon-

den van een 15de-eeuws gebouw dat minstens eenmaal is herbouwd. In de eerste fase stond het gebouw op poeren. De jongere fase liet een lemen vloer met daarin een haard zien. Mogelijk was dit poerenhuis zo'n 8 m breed en meer dan 20 m lang. Iets oostelijker lag nog een pand van circa 9,5 m bij 10,5 m. Hierbij hoorde ook een haard en een goot die aansloot op een gotenstelsel. Dit oostelijke pand is circa 9,5m breed en minstens 10,5 m lang. De grootte van de panden lijkt vooralsnog op een andere functie dan woonhuis te duiden. Nadere interpretatie zal geschieden aan de hand van vondstmateriaal.

Ook in het middendeel is sprake van muren, maar de indeling is veel ruimer van opzet. Misschien gaat het hier om erfmuren. Verder werden hier houten bakken met beervulling en diverse houten en vlechtwerken putten opgegraven. Daarnaast zijn er in vijf menselijke begravingen aangetroffen, waarvan een enkele nog binnen de houten kist.



**Resten van graven.**



Over het gehele terrein ten slotte vonden de archeologen op het diepste niveau sporen uit de 13de tot 15de eeuw. Deze bestaan uit een wirwar van mestkuilen, greppels, rijen met palen en staakjes, vlechtwerkhekjes en vlechtwerkputten en ook ophogingspakketten. Waarschijnlijk zijn dit in de meeste gevallen ontginningsgreppels. Duidelijk is te zien dat de greppels verschillende keren zijn overstroomd en opnieuw zijn uitgegraven. Ook in die periode was wateroverlast in Gouda dus een groot probleem. Leuke vondst uit deze periode is verder een aantal kuilen met leerknipsels en zelfs enkele kuilen met vachtresten. Hier lijkt een



**Eén van de kuilen met vachtresten.**

leerlooier aan het werk te zijn geweest. In een van de ontginningsgreppels wordt ook een paardenskelet gevonden. De uitwerking van de gigantische hoeveelheden sporen en structuren, en vondstmateriaal is op dit moment nog in volle gang. De eerste waarden en voorlopige resultaten zijn bekend. Daaruit blijkt in elk geval dat de opgraving een schat aan informatie oplevert over de vroegste periode van Gouda. Waarover nog niet zoveel over bekend was, omdat sporen hiervan zich op een diepte van ongeveer vier meter bevinden en dus niet snel worden opgegraven. Hier is dat wel gebeurd, en over een groot oppervlak, dus het biedt de mogelijkheid om in

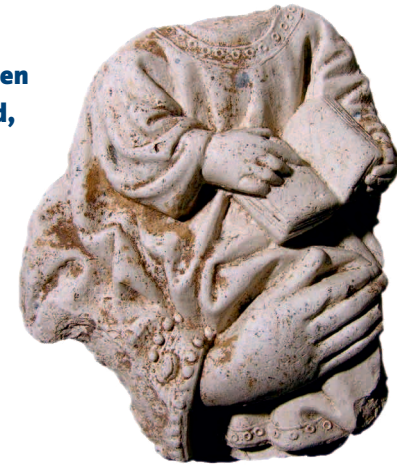
kaart te brengen hoe het gebied werd gecultiveerd, welke problemen er waren met wateroverlast en hoe die werden opgelost. Ook kan onderzoek worden gedaan naar wat voor planten er groeiden: de pollen en zaden zijn zeer goed geconserveerd door de hoge grondwaterstand. Uiteindelijk moet het onderzoek leiden tot een reconstructie van het gebied: hoe zag het eruit toen de eerste Gouwenaars het gingen ontginnen?

Ook zal de leerlooier tijdens de uitwerking speciale aandacht krijgen. Door de vondst van vachtresten kan nu onderzoek worden gedaan naar insecten die daarin zaten, iets wat niet vaak mogelijk is. Ook kan het hele proces van leerlooien, vanaf de slacht van het dier tot het fabriceren van schoeisel etc. naar verwachting in detail in beeld gebracht worden. Van het klooster en het proveniershuis zijn slechts delen aangetroffen. Toch zal over beide instituten wel



**16de-eeuws muurwerk, waarschijnlijk behorend bij het klooster Sinte Marie.**

**Fragment van een pijparden beeldje van Maria met kind, waarschijnlijk een voorstelling Anna te Drieën (1450-1550).**



**Boender van een bos twijgen van dophei en een binding van wilgentenen 1438-1572.**

283

5 cm



**Pijpaardenbeeldje van de reus Christoffel met het Jezuskind op zijn schouder, gevonden in een mestkuil (1400-1500).**





**Groen glas met gekruist ribbel-  
patroon uit een mestkuil  
(1350-1450).**



**Paardje van faience 1800-1850,  
gevonden in de vulling van het zijtje.**



**Papkom van Zuid- Hollands  
slibaardewerk, 1625-1675.**

409.4

10 cm



**15de-eeuws venster-  
glasfragment met  
restanten van brand-  
schildering, zichtbaar is  
een lijnenpatroon waarin  
een kruis van dubbele  
lijnen is aangebracht,  
kloosterfase.**

15 mm



**Vijf spinstenen van  
grijsbakkend aardewerk  
die zijn gevonden in het  
laat-14e- of vroeg-15e-eeuwse  
pottenbakkersafval.**

535.1-5

2,5 cm



320

320

339

339

**Verzameling netverzwaringen of  
weefgewichten uit een egalisatie-  
laag direct volgend op de klooster-  
fase eind 16de eeuw.**

10 cm



**Muren klooster.**

het een en ander te vertellen zijn op basis van al het vondstmateriaal. En natuurlijk is ook de beerkelder onderwerp van nadere studie: het is immers de eerste in Gouda!

*Monica Dütting & Maarten Groenendijk*

*Met dank aan ADC Archeoprojecten, Archeologische  
Vereniging Golda*

**Gouda | Nieuwehaven 45**

In april/mei 2008 is op het achterterrein van Nieuwehaven 45, de zogenoemde 'brandweerlocatie', naar aanleiding van voorgenomen nieuwbouw een opgraving uitgevoerd.

Op basis van historische bronnen was bekend dat op de locatie oorspronkelijk het Clarissenklooster gevestigd was. De geschiedenis hiervan begint in 1466 als de graaf van Charlerois - de latere Karel de Stoute - Gouda bezoekt. Hij dringt er bij het stadsbestuur op aan om een zusterconvent van de derde orde van Sint



Franciscus te stichten. In de jaren daarna werd hiervoor grond verworven op een terrein tussen de Turfmarkt en de Nieuwehaven, waarna er tussen 1470 en 1477 begonnen werd met de bouw van een kapel met toren, altaren en een kerkhof. In 1490, nadat de bouwactiviteiten grotendeels waren voltooid, vond de feitelijke oprichting van het klooster plaats. In 1573, tijdens de opstand van de Noordelijke Nederlanden tegen het Spaanse gezag, werd het complex door geuzen geplunderd en vluchtten de nonnen naar Amsterdam, Antwerpen, Mechelen en Keulen. Na de Reformatie van 1573 werd de bouwvallige kloosterkapel enige tijd bestemd voor de opvang van vluchtelingen en daklozen. In 1582 verwijderde men nog balken uit de kapel voor het repareren van de Sint-Janskerk en in 1592 werd een kloostergebouw aan de Nieuwehaven, het zogenoemde 'Grote Huis', in acht woningen onderverdeeld. In deze periode werden bovendien de kapel en het bijbehorende terrein tot stadstimmerwerf ingericht. In het westelijke deel van het voormalige kloosterterrein stichtte de Amsterdamse koopman Arent Bosch in 1649-1651 het doopsgezinde 'Hofje van Bosch', bestemd voor weduwen en ongetrouwde vrouwen. De voormalige kloosterkapel werd uiteindelijk in 1690 geheel gesloopt, maar het terrein bleef als stadstimmerwerf functioneren. Omstreeks 1900 was het 'Grote Huis' inmiddels als brandweerkazerne in gebruik en het 'Hofje van Bosch' maakte in 1913 plaats voor dienstwoningen van brandweerlieden. In 1929 werden de brandweerkazerne en de gemeentelijke werkplaatsen op het achterterrein door een brand verwoest, waarna in 1930 een nieuwe kazerne in de stijl van de Amsterdamse School verrees.

Een in 2003 naar aanleiding van de voorgenomen ont-

wikkeling door BAAC bv uitgevoerd proefsleuvenonderzoek gaf aan dat op de locatie onverstoord ophogingspakketten uit de Late Middeleeuwen en Nieuwe Tijd aanwezig waren. Mede gezien de bekende bewoningsgeschiedenis werd dan ook aanbevolen om nader archeologisch onderzoek te laten verrichten. Dit heeft in eerste instantie geleid tot een aanvullend geofysisch onderzoek op de bouwlocatie, gevolgd door een begeleiding van de aanleg van een riolering. In de periode april/mei 2009 is vervolgens de bouwkuip vlakdekkend onderzocht tot net onder het niveau van de fundering van de nieuwbouw.

Tijdens het onderzoek is aan de noordoostzijde van het terrein vrijwel de gehele fundering van de noordwest-zuidoost georiënteerde kloosterkapel gevonden. De kapel komt qua ligging en oriëntatie goed overeen met de weergave op de stadsplattegrond van Jacob van Deventer (1560). De latere kaarten van Braun en

Hogenberg (1588) en Blaeu (1649) geven een vertekend beeld, omdat de kapel hier met een oost-west oriëntatie op staat afgebeeld, zoals het eigenlijk volgens de christelijke traditie zou moeten zijn.

Vastgesteld kon worden dat de kapel, met een afmeting van circa 32 x 10 m, in één geheel was opgetrokken, samen met het hoofdaltaar en minimaal twee zijaltaren.

Het hoofdaltaar bestond feitelijk uit twee rechthoekige kolommen, die bovenin door middel van een tweesteens muurtje en een spaarboogje met elkaar verbonden waren. Het bovenste deel van het altaar was rondom afgesmeerd met een laag pleisterwerk bestaande uit grijze mortel met witte kalkpuntjes. Exact in het u-vormige midden van het hoofdaltaar is de onderzijde van een vierkante houten paal aangetroffen met een doorsnede van circa 20 cm. Gezien de locatie van de paal zou deze mogelijk de onderkant van een houten kruis kunnen zijn.



**Overzicht van de kapel van het Clarissenklooster,**

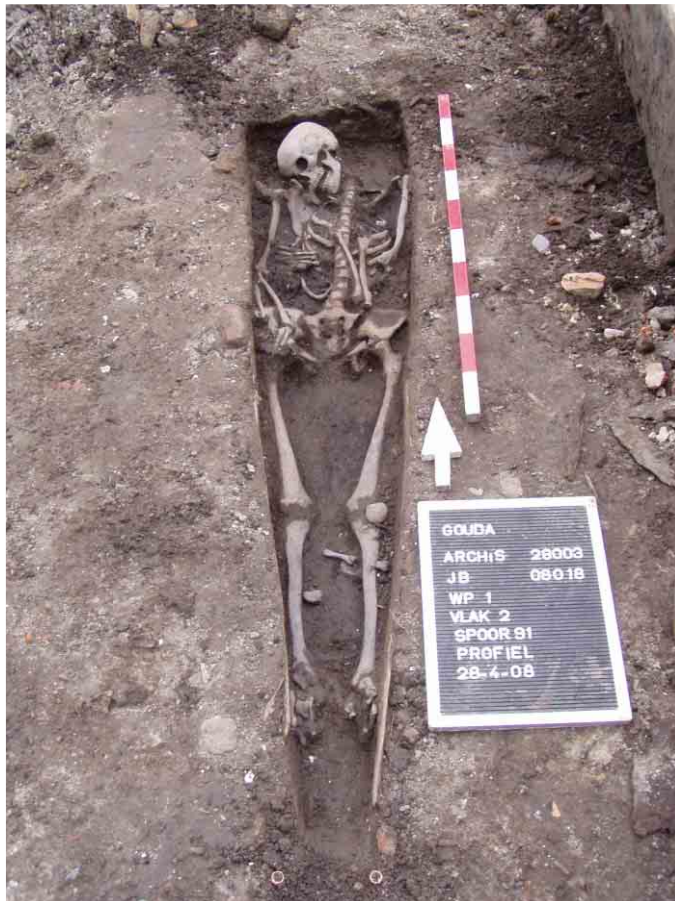


**Altaar met in het midden de resten van een houten kruisbeeld (?).**





In de daaropvolgende periode, van 1500 tot 1573, is één van de zijaltaren gerepareerd en is de vloer opgehoogd, mogelijk om verzakingsverschijnselen te maskeren. Na ophoging zijn binnen in de kapel zeker dertien individuen in houten kisten begraven.



### Begraving binnen de kapel.

Ook buiten de kapel, aan de westzijde ervan, zijn minimaal zes begravingen gevonden. In tegenstelling tot de begravingen binnen de kapel, lagen de individuen

buiten de kapel slechts op een houten plank. Zowel de locatie van begraven als de manier waarop duiden vermoedelijk op sociale verschillen tussen de doden. Andere sporen uit de kloosterperiode zijn de funderingsresten van minimaal twee kloostergebouwen. Vanwege de beperkte omvang van deze restanten kan echter geen functie van deze gebouwen vastgesteld worden.

Tussen 1573 en 1650, nadat tijdens de Reformatie de nonnen waren vertrokken, ging de inmiddels bouwvallige kapel deel uitmaken van de Stadstimmerwerf. Op basis van de resultaten van de opgraving werd daarbij de noordoostelijke gevel hersteld en verzezen aan de buitenzijde ervan verschillende aanbouwsels met vermoedelijk ambachtelijke- of opslagfuncties. Ook enkele bestratingen en een kelder dateren uit deze periode.

In de periode 1650 - 1690 werden de aanbouwsels, vermoedelijk vanwege scheefzakken, vervangen door nieuwe. Van het eveneens in deze periode aan de westzijde van de locatie aangelegde 'Hofje van Bosch', een onderkomen voor weduwen en ongetrouwde vrouwen, zijn diverse restanten van zij- en binnenmuren aangetroffen. Omstreeks 1690 werd uiteindelijk de volledig scheefgezakte en vervallen kapel afgebroken.

Uit de periode van na 1690 zijn voornamelijk sporen gevonden die verband houden met het aanbrengen van bakstenen kades langs enkele watergangen aan de oost- en zuidzijde van het terrein. De ligging van deze waterlopen komt goed overeen met de afbeelding ervan op de kadastrale minuut van 1832. De waterloop aan de zuidzijde staat overigens al op de kaart van Van Deventer uit circa 1560 afgebeeld. Tegen het einde van de 19de eeuw werd een deel van de water-

gangen gedempt en vervangen door een riolering. Tijdens het onderzoek zijn in een kuil enkele grote fragmenten leer aangetroffen, mogelijk delen van een baldakijn. Het onderzoek hieraan, evenals aan de skeletresten is echter nog niet afgerond.

*Jacobs & Burnier, archeologisch projectbureau*

### Hellevoetsluis | Parnassia

In opdracht van de gemeente Hellevoetsluis is op de locatie Parnassia te Hellevoetsluis door het BOOR een verkennend en karterend inventariserend veldonderzoek door middel van grondboringen uitgevoerd.



### Booronderzoek op Parnassia.

Op basis van een bureauonderzoek is gebleken dat op de locatie mogelijk archeologische waarden aanwezig konden zijn.

Van januari tot en met september 2008 zijn in totaal



169 boringen verricht. De ondergrond bestaat van beneden naar boven uit mariene afzettingen van het Laagpakket van Wormer (Formatie van Naaldwijk), veen van het Hollandveen Laagpakket (Formatie van Nieuwkoop) en mariene afzettingen van het Laagpakket van Walcheren (Formatie van Naaldwijk). In het gehele plangebied is het zogenaamde Hellevoeterzand aangeboord.

In het noordoostelijke deel van het plangebied zijn aanwijzingen gevonden voor de aanwezigheid van twee archeologische vindplaatsen. In een boring is een brokje houtskool waargenomen. Op 20 m ten zuiden van deze vindplaats zijn mogelijk oeverafzettingen aangeboord. Het vermoeden bestaat dat het aangetroffen brokje houtskool zich op of nabij de flank van deze oever bevindt. Op basis van het voorkomen van het houtskool in het onderste deel van het veen, op de overgang naar de onderliggende mariene afzettingen, bestaat het vermoeden dat de vindplaats gedateerd kan worden in het Laat-Neolithicum tot en met de Vroege Bronstijd. In hoeverre er een relatie bestaat tussen deze vindplaats en de vindplaats op de kwelderwal in het plangebied Ossenhoek is niet duidelijk.

In hetzelfde deel van het plangebied zijn in twee boringen, direct onder de top van het veen, enkele brokjes houtskool waargenomen. Daarnaast zat in drie boringen, direct op het Hollandveen, een zogenaamde 'vuile' laag zonder archeologische indicatoren. Op basis van het uitgevoerde onderzoek is de kwaliteit (gaafheid en conservering), aard en omvang van de vindplaats niet duidelijk. Aangezien het veen deels is aangetast als gevolg van de overstromingen in de 13de en 14de eeuw en de mogelijke veenwinning (moertering) zal de gaafheid van de vindplaats

beperkt zijn. Het vermoeden bestaat dat de vindplaats gekoppeld kan worden aan het, direct ten oosten van het plangebied gelegen, nederzettingsterrein uit de Romeinse Tijd. Dit nederzettingsterrein bestaat uit een huisplattegrond met bijbehorende erfstructuren uit de tweede helft van de 2de eeuw tot in de 3de eeuw.

*Bureau Oudheidkundig Onderzoek van Gemeentewerken Rotterdam, D.E.A. Schiltmans*

### Katwijk | Zanderij-Westerbaan

Tussen 1996 en 2005 vonden verscheidene campagnes plaats op de Zanderij-Westerbaan te Katwijk. De resultaten waren spectaculair. Niet alleen werden resten gevonden van een Romeinse nederzetting en bijbehorend grafveld (1996/7), in 2005 dachten archeologen bovendien de limesweg gevonden te hebben. Doorslaggevend bewijs ontbrak echter. Zowel in 1996/7 als in 2005 werden huisplaatsen uit de Vroege Middeleeuwen opgegraven (450-800 na Chr.). Dankzij de resultaten neemt de archeologie van de Zanderij een bijzondere positie binnen de archeologie van de Romeinse Tijd en Vroege Middeleeuwen in het kustgebied.

De opgraving die in 2008 is uitgevoerd concentreerde zich rondom de locatie van het onderzoek uit 2005 en een aanvullend onderzoek dat ter hoogte van de vermeende Romeinse weg door de RCE was uitgevoerd. In totaal is in 2008 (in aansluiting op de vorige opgraving) een oppervlak van een hectare blootgelegd. Gedurende de opgraving is opnieuw een profiel gezet op de vermeende Romeinse weg. Reden voor dit (hernieuwde) onderzoek was dat er nog steeds geen overeenstemming was bereikt over wat de functie was van de destijds aangetroffen greppels en een grond-

pakket. Weliswaar is middels een slijpplaatonderzoek vastgesteld dat het pakket opgebrachte grond betrof, maar over de datering ervan waren twijfels. Ook de aard en ligging van de greppels verschilde van die van elders bekende wegen (met name van die uit Valkenburg en Leidsche Rijn). In het nieuwe profiel bleek het grondpakket zich nog duidelijker af te tekenen en in duidelijke relatie te staan tot in ieder geval een duidelijke greppel. Het gaf de onderzoekers bovendien de mogelijkheid om monsters te nemen voor tot een OSL-datering. De uitkomst daarvan zal antwoord geven op de vraag of het daadwerkelijk een weg uit de Romeinse Tijd betreft. Als dit het geval is dan ligt een interpretatie als limesweg voor de hand. In de onmiddellijke nabijheid van de vermeende weg werd door archeologen van de RCE een huisplaats aangesneden die uit de Romeinse Tijd dateerde (2de eeuw). In de directe nabijheid daarvan zijn verscheidene kuilen aangetroffen met daarin materiaal uit de Romeinse Tijd. Helaas bleek het niet meer mogelijk om ten noorden van de werkput van de RCE nader

onderzoek te verrichten waardoor de precieze omvang van de aangesneden nederzetting niet is vast te stellen. Vermoed wordt dat het om een losse huisplaats (Einzelfhof) gaat. Een opvallende vondst is een fragment met een inscriptie, vermoedelijk hergebruikt bouw materiaal.



**Een fragment van een inscriptie. Vermoedelijk hergebruikt als bouw materiaal.**





Concentreerde het onderzoek in 2005 zich op drie lage zandduinen waar enkele vroegmiddeleeuwse huisplaatsen op lagen, de opgraving uit 2008 richtte zich nadrukkelijk op het omliggende landschap. Zo werd een groot deel van de laagte blootgelegd. Opmerkelijk genoeg waren deze in gebruik als akkers. In 2005 werd gedacht dat een groot deel van de akkers op de zandduin zelf had gelegen, dit op basis van de ligging van de huisplaatsen aan de rand daarvan. Dit idee moet nu herzien worden. In de Romeinse Tijd waren de laagtes opgevuld met veen. De zandverstuivingen (die voorlopig in de 4de eeuw gedateerd worden) zorgden voor een dunne laag in de (inmiddels droog gevallen laagtes). De opgeploegde veenresten bleken ideale akkerbodems.



**De vroegmiddeleeuwse akkers.**

Behalve akkers werd opnieuw een zandduin blootgelegd met daarop resten van een huisplaats. Dit versterkt het beeld van een intensief bewoond landschap gedurende de 6de tot en met de 8ste eeuw



**Afdrukken van koeienpoten.**

waar op vrijwel iedere stuifduin bewoningsactiviteiten moeten zijn geweest. Een bijzondere vondst was een waterput met daarin resten van vroegmiddeleeuws scheepshout (7de en eind 8ste eeuw). Het hout is vermoedelijk afkomstig van een rivierschip. Samen met de in 2005 gevonden scheepsnagels onder-



**De huisplaats van een vroegmiddeleeuwse nederzetting.**

steunt dit de destijds geopperde veronderstelling dat de bewoners van de Zanderij actief waren in het (in ter)regionale handelsnetwerk. Het is niet uit te



**Babyskeletje gevonden aan de rand van de nederzetting.**



**Waterput beschoeid met resten van scheepshout.**

sluiten dat ze functioneerden als tussenpersonen in handelsactiviteiten richting Dorestad. Dit verklaart ook de rijkdom (en herkomst) van de vele vroegmid-



deleeuwse metaalvondsten uit de Zanderij. Ook tijdens het archeologisch onderzoek in Oegstgeest (Rijnfront-Zuid) zijn resten van vroeg-middeleeuws scheepshout aangetroffen (opgraving ADC-Archeoprojecten begin 2009). Waarschijnlijk waren ook zij betrokken bij het handelsnetwerk. Het onderzoek op de Zanderij heeft echter wel aangetoond dat de bestaansbasis agrarisch bleef.

*ADC Archeoprojecten,  
H.M. van der Velde & L. van der Meij,*

#### Lansingerland - Bleiswijk | Dorpsstraat 65-67 (Bouwlocatie Brandhorst)

In november 2007 heeft SOB Research in opdracht van de Gemeente Lansingerland ter plaatse van de Bouwlocatie Brandhorst, Dorpsstraat 65-67 te Bleiswijk (Gemeente Lansingerland) een aanvullend proefsleuvenonderzoek uitgevoerd. Het onderzoek was een vervolg op een eerder in augustus 2006 door SOB Research uitgevoerd proefsleuvenonderzoek. Aanleiding tot het archeologisch onderzoek waren plannen van de Gemeente Lansingerland voor nieuwbouw op de locatie in de vorm van een complex met commerciële ruimten op de begane grond en appartementen daarboven. Het onderzoeksgebied 'Bouwlocatie Brandhorst' met een oppervlakte van 1013 m<sup>2</sup> ligt binnen de bebouwde kom van Bleiswijk en beslaat een tweetal percelen die aan de westzijde door de Dorpsstraat en aan de oostzijde door de Boezem-vaart worden begrensd. Bij het onderzoek in 2006 was vastgesteld dat ter hoogte van de (toen nog) te slopen bebouwing de kans op de aanwezigheid van laatmiddeleeuwse bebouwingssporen groot was. De aanbeveling werd gedaan om in een zone met een concentratie van

heipalen ter plaatse van het 'Voorhuys', daar waar het aanwezige bodemarchief door de uitvoeringswerkzaamheden het meest zou worden bedreigd, nader archeologisch onderzoek te laten plaatsvinden. In de hiertoe aangelegde proefsleuf werd het voorkomen van een heterogeen toemaakdek/ophoogpakketten op Hollandveen vastgesteld. Het toemaakdek bestond uit een mengeling van hoofdzakelijk veen met weinig zand en bewoningsafval, zoals onder andere aardewerk, metaal, leer, bouwafval en dierlijk bot.

In totaal konden bij het onderzoek 55 archeologische sporen worden gedocumenteerd waaronder funderings-, muur- en vloerresten en een waterput van bebouwing uit de Nieuwe Tijd. Het zijn resten van vier individuele wooneenheden (de recent gesloopte bebouwing inbegrepen). Daarnaast werden een voormalige (kavel)sloot en een opvulling van een natuurlijke depressie gevonden, die met laatmiddeleeuws landgebruik (landindeling) in verband kunnen worden gebracht. Een kleine poer kan mogelijk met bebouwing in de Late Middeleeuwen, mogelijk ook met latere bebouwing in de Nieuwe Tijd in verband worden gebracht.

In de vulling van een kavelsloot werd in hoofdzaak aardewerk uit de 15de en 16de eeuw gevonden en in een met een toemaakdek opgevulde natuurlijke depressie aardewerk uit de 13de tot de 15de eeuw. Het enige spoor dat duidelijk als middeleeuws kon worden bestempeld, was een smalle greppel opgevuld met huishoudelijk afval uit de 12de tot de 14de eeuw.

*SOB Research,  
Jeroen Ras*

#### Leiden | Roomburg

Ten westen van het archeologisch rijksmonument Roomburg (Romeinse Tijd) is door de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed (RCE) een archeologisch booronderzoek uitgevoerd. De RCE was voornemens dit perceel aan het archeologisch monument toe te voegen, maar had onvoldoende informatie over de gaafheid en aard van de archeologische resten ter plaatse om dit beschermingsvoorstel te onderbouwen. Het onderzoek was dan ook nodig om vast te stellen wat de staat van de bodem op dit perceel was. Bij het booronderzoek is gebleken dat op het terrein resten van het kanaal van Corbulo aanwezig zijn, en ook de randzone van de vicus van het castellum Matilo. De vondstlaag ter plekke was vrij dik; dit duidt op een intensief gebruik van de oeverzone van het kanaal.

Aan de westzijde van het monument werd de aanleg van een trapveldje onder archeologische begeleiding uitgevoerd. Deze begeleiding was nodig omdat het terrein moest worden geëgaliseerd waarbij de bodem in beperkte mate verstoord kon worden. De grondwerkzaamheden vonden alleen in de bouwvoor plaats: deze laag is in het verleden al verstoord. Hierdoor werden tijdens de archeologische begeleiding maar enkele vondsten geborgen.

*Gemeente Leiden, Bureau Monumenten en  
Archeologie, Chrystel Brandenburg*

#### Leiden | De Burcht

In juni 2008 heeft een kleinschalig onderzoek plaatsgevonden op de Burcht. De aanleiding voor het onderzoek was de discussie rondom de verzakking en scheurvorming in de ringmuur van de Burcht. De waargenomen verzakking kan het gevolg zijn van





een groot aantal samenhangende factoren. Een van de mogelijke oorzaken is de mate van homogeniteit van de fundering van de ringmuur. Bij verschillen in funderingen (afwijkende breedtes, dieptes en bouwmaterialen) kan immers spanning ontstaan in het opgaande muurwerk, waardoor scheuren kunnen ontstaan. Om die reden was het nodig om een onderzoek te doen naar de fundering van de ringmuur en zijn op vier verschillende plaatsen, zowel aan de binnen- als de buitenzijde van de ringmuur, kleine kijkgaatjes gegraven. Vanwege de monumentale waarde van de Burchtheuvel is ervoor gekozen om de kijkgaatjes zoveel mogelijk op plekken te graven waar de bodem in het verleden tijdens restauratie of opgravingen al eens verstoord was. De archeologische begeleiding van het funderingsonderzoek heeft diensgevolge weinig informatie opgeleverd. Slechts in een aantal gevallen werd in de wand van een van de sleuven een stukje onverstoord stratigrafie van de Burcht waargenomen en gedocumenteerd.

*Gemeente Leiden, Bureau Monumenten en Archeologie, Chrystel Brandenburgh*

### Leiden | Leewenhoek

In de Leewenhoek, ingeklemd tussen de Plesmanlaan, de A44, de Wassenaarseweg en het LUMC-complex is in het kader van de toekomstige herinrichting door RAAP op drie plaatsen archeologisch booronderzoek uitgevoerd.

Op de sportvelden vlak ten noordoosten van de Plesmanlaan/A44 werden resten van een vindplaats aangetroffen uit de (Vroege) Middeleeuwen. Gezien het feit dat direct ten westen van de A44 bij eerder onderzoek al een nederzetting uit de Vroege Middeleeuwen is aangetroffen, is het mogelijk dat beide vindplaat-

sen met elkaar in verband gebracht kunnen worden. Vlak ten zuiden van de Wassenaarseweg, tussen het Boerhaaveterrein en de Hogeschool Leiden was in voorgaande jaren al een vindplaats uit het Laat Neolithicum gevonden. Deze vindplaats ligt op een klein duin op de flank van de strandwal die zich naar het noordoosten onder Oegstgeest en Warmond verder uitstrekt. Tijdens een proefsleuvenonderzoek was vastgesteld dat het om een akkercomplex gaat dat in de periode 2500-2000 v. Chr. in gebruik moet zijn geweest. De nederzetting die bij deze akkers hoort, zou hoger op de strandwal gelegen kunnen hebben. Het archeologisch onderzoek in 2008 was nodig omdat de begrenzing van de vindplaats nog niet goed bekend was. Het duin is middels een intensief booronderzoek verder onderzocht, waardoor nu precies bekend is welke delen van het terrein in het verleden hoog en droog genoeg lagen om akkerbouw mogelijk te maken. De omringende delen van het terrein blijken erg nat geweest te zijn, getuige het veen dat daar is gevonden. Uit de vondsten die in de boringen zaten, blijkt dat er afval gedumpt is in de lagergelegen delen van het terrein. Uit de aanwezigheid van deze afvallaag kan vervolgens afgeleid worden dat de nederzetting niet ver weg gelegen moet hebben.

Op het grasveld ten oosten van de Max Planckweg werden geen archeologische resten aangetroffen.

*Gemeente Leiden, Bureau Monumenten en Archeologie, Chrystel Brandenburgh*

### Leiden | RijnGouwelijin

Op enkele tracédelen van de RijnGouwelijin is door RAAP een archeologisch booronderzoek uitgevoerd. Het betreft de tracédelen A4-RijnSchiekanaal,

Lammenschansweg en de Plesmanlaan. Langs de Plesmanlaan zijn aanwijzingen gevonden voor archeologische resten. Deze resten hangen naar verwachting samen met de vindplaats die vlak ten noorden ervan op de sportvelden is gevonden (zie Leeuwenhoek). Ook in de polder Cronesteijn zijn archeologische resten gevonden, vermoedelijk uit de Romeinse Tijd. Deze kunnen in verband worden gebracht met de al eerder gevonden bewoningssporen langs het kanaal van Corbulo.

*Gemeente Leiden, Bureau Monumenten en Archeologie, Chrystel Brandenburgh*

### Leidschendam – Voorburg | Damplein

Tussen 7 mei 2007 en 12 maart 2008 is een waaraderend veldonderzoek in de vorm van proefsleuven en een begeleiding uitgevoerd in het plangebied Damplein in de gemeente Leidschendam-Voorburg. Op basis van de resultaten van het proefsleuvenonderzoek en de archeologische begeleiding, is vastgesteld dat er bebouwingsresten (funderingen, vloeren en kelders) en achtererfstructuren (wateren beerputten, sloten, ophogingslagen) aanwezig zijn in het zuidelijke en oostelijke deel van het plangebied. Het zijn resten van bebouwing uit de Nieuwe Tijd. Deze vindplaats is redelijk gaaf en goed geconserveerd.

De oudste archeologische waarden betreffen sporen van veenwinning (schopsteken) en ophogingslagen uit de 16de eeuw. Daarnaast zijn uit dezelfde periode enkele houten paaltjes gevonden, waarschijnlijk van hekwerken/ beschoeiingen. Deze oudste ophogingslagen bevonden zich tussen 2,1 en 2,9 m onder N.A.P. en tussen circa 3,8 (en mogelijk al vanaf 2,1) en 4,4 m onder N.A.P.



**Muur en fundering van een 17de-eeuwse kelder.**



**De bodem van de tonput.**



**De insteek van een tonput.**

Er zijn resten van funderingen van muren, kelders en vloeren uit de 17de-20ste eeuw gevonden.

Deze resten zijn grotendeels te koppelen aan de panden, die ook op de kadastrale minuut uit 1819 zijn afgebeeld. De oudste bebouwingsresten (muur en fundering van een kelder) dateren waarschijnlijk uit de 17de begin 18de eeuw. Daarnaast zijn achtererfstructuren zoals water- en beerputten, kuilen en gedempte sloten aangetroffen uit de 18de en vooral 19de eeuw.

Tijdens de archeologische begeleiding en het proefsleuvenonderzoek zijn 216 fragmenten aardewerk, 164 metalen voorwerpen, 13 stuks bot, 5 (fragmenten van) keramische bouwmaterialen, 2 houten palen, 2 stuks leer en 1 stuk

glas geborgen. De meeste keramiekfragmenten, botfragmenten en metalen voorwerpen zijn afkomstig uit de ophogingslagen uit de Nieuwe Tijd. Uit de gedempte sloten en putvullingen zijn 68 keramiekfragmenten, 28 metalen voorwerpen en 4 botfragmenten geborgen. Enkele keramiekfragmenten (5), metalen voorwerpen (6), botfragmenten (5) en leerfragmenten (1) zijn afkomstig uit de ophogingslaag uit de (Late Middeleeuwen -) Nieuwe Tijd in het zuidelijke en oostelijke deel van het plangebied. De conserveringstoestand van de mobilia is goed. De vondstdichtheid van de metalen voorwerpen getuigt ook van goede conserveringsomstandigheden in de diepere sporen, maar ook in de ophogingslagen uit de Nieuwe Tijd.

*RAAP Archeologisch Adviesbureau,  
Mina Jordanov*

### **Leidschendam – Voorburg | Effathalaan-Nieuw Hadriani**

Op planlocatie Nieuw Hadriani, gelegen op het archeologisch monument Forum Hadriani, worden door BAM Vastgoed luxe appartementen gebouwd. De bouwlocaties zijn in het verleden al bebouwd en tot voor kort ook in gebruik geweest als doveninstituut (Effatha). De Romeinse stad Forum Hadriani kent een lange onderzoeksgeschiedenis. In de 19de eeuw heeft Reuvs op deze locatie uitgebreid archeologisch onderzoek uitgevoerd, waarbij hij vooral veel steenbouw is tegengekomen. In het begin van de 20ste eeuw zijn grote delen van de westkant van de stad door Holwerda onderzocht. Hierbij is voornamelijk houtbouw gevonden. Hoewel de bevindingen van Reuvs en Holwerda nog vele vragen openlaten en ook oproepen is het in het verdere verloop van de

20ste eeuw opvallend stil op deze toch unieke en rijke vindplaats. In de jaren '60 en '80 van de vorige eeuw vinden nog enkele kleinschalige onderzoeken plaats. Pas naar aanleiding van de ontwikkelingsplannen van BAM, aan het begin van de 21ste eeuw, wordt groot-schalig onderzoek weer hervat.

Het terrein van het eerst te bouwen appartementencomplex, Villa I, werd in 2005 door BAAC onderzocht. De overige drie bouwlocaties (Villa II, III en IV) werden in de periode september 2007 tot juni 2008 door het AAC / Projectenbureau onderzocht.

Het onderzoek op planlocatie Nieuw Hadriani is uitgevoerd in drie werkputten. De verwachte verstoring bleek mee te vallen; de Romeinse lagen zijn buiten de heipaalgaten nagenoeg intact. De profielen duiden op een noord-zuid georiënteerde waterloop/geul uit de Romeinse Tijd. Onderin de geulvulling werd prehistorisch aardewerk en botmateriaal gevonden in verstoorde context alsook in duidelijke bodemlagen in de top van de strandwal. Boven de geulvulling bevindt zich een donker humeus pakket waarvan voorsnog wordt aangenomen dat het uit de Middeleeuwen dateert.

Alvorens de gehele werkput te ontgraven is een groot aantal heipalen uitgetrokken. Alleen de noordelijke helft van de put is opgegraven. De neolithische lagen zijn hier echter op twee momenten in de tijd sterk verstoord. Deels werden zij verspoeld of vergraven in de Romeinse Tijd (de waterloop snijdt in de strandwal) en deels zijn zij vergraven bij de aanleg van het aulagebouw in de jaren '60.

In werkput 2 is eerst een klein kijkgat in de noordwestelijke hoek gegraven om vast te stellen of de in werkput 1 geconstateerde waterloop zich voortzette. Dit bleek het geval te zijn. In de zuidelijke sleuf kwamen





de eerste sporen van een stevige houten kadestructuur tevoorschijn. De kade zou zich uiteindelijk langs beide kanten van de waterloop in zowel werkput 2 als 1 manifesteren. De waterloop zelf, mogelijk een uitloper van de Gantel, is circa 32 m breed en minimaal 110 m lang en werd in de Romeinse Tijd als insteekhaven gebruikt.

De waterloop (de westzijde van de werkput) is in vier vlakken en de oever (oostzijde) in drie vlakken opgegraven. Ook hier is al het materiaal verzameld in een grid van 2 x 2 m. In de onderste lagen zijn, in tegenstelling tot werkput 1, geen aanwijzingen voor prehistorische bewoning gevonden.

De grond in werkput 3 is sterk verstoord door recente bouw- en sloopwerkzaamheden. De westelijke helft van het oude gebouw is onderkelderd geweest. Onder de oude keldervloer bevonden zich evenwel nog resten uit de Romeinse Tijd, IJzertijd en het Neolithicum. Op deze locatie zijn de putten van Reuvens duidelijk te zien; hij groef niet verder dan de steenbouw.

In werkput 3 zijn resten van houtbouw gevonden, samen met een grote hoeveelheid waterputten. Het onderzoek is nog gaande, maar we kunnen minimaal twee fasen van houtbouw aantonen. De precieze relatie tussen de hier aangetroffen houtbouwfasen en de gedocumenteerde steenbouw fase is niet duidelijk, omdat de opbouw van de oorspronkelijke Romeinse lagen niet meer zichtbaar was. Slechts een aantal smalle dammetjes, die Reuvens liet staan, laten nog een glimp van de oorspronkelijke opbouw van de lagen zien. Onder de Romeinse lagen zijn enkele handgevormde scherven gevonden en ook sporen van eergetouwkrassen. Voorlopig worden deze resten in de (midden)-IJzertijd geplaatst.

Op een dieper niveau is in enkele boringen en een

zeefvak in de noordelijke helft van de werkput materiaal uit het Neolithicum gevonden.

De onderzoekslocatie bevindt zich aan de ooststrand van de duin- en strandwallenzone van West-Nederland, die zich gevormd heeft vanaf het Midden-Neolithicum. De vindplaats zelf ligt net ten oosten van de top van de strandwal van Wateringen-Rijswijk-Voorburg-Voorschoten die in de periode 3800-3500 voor Chr. is ontstaan. In het noordwestelijke deel van werkput 1 en het noordelijk deel van werkput 3 bevindt zich een hogergelegen deel van de strandwal bedekt met duinzand. In het zuidelijke deel van werkput 3 en in werkput 2 bevindt het duin- en stuifzand zich op grotere diepte. Deze lagere delen zijn door de stijgende grondwaterspiegel geleidelijk verdrongen waardoor hier een elzebroekbos kon groeien. Deze delen zijn afgedekt met een (bos)veenlaag. Op het veenpakket zijn diverse stuifzandlagen aangetroffen. Het zand is onder water, in een plas afgezet. Dit duidt op meerdere grootschalige verstuingen als gevolg van menselijke activiteiten, zoals ontbossing ten behoeve van landbouw. Het geheel is afgedekt met een kleipakket dat tussen 500 en 200 voor Chr. is afgezet. Plaatselijk heeft op het klei duinvorming plaatsgevonden.

In de hogergelegen zanden in werkputten 1 en 3 heeft zich een bodem kunnen ontwikkelen. Door de continue aanvoer van zand en veengroei is uiteindelijk een pakket ontstaan van humeuze lagen, afgewisseld met stuifzand. Micromorfologisch onderzoek laat zien dat de lagen lange tijd begroeid zijn geweest met kruidvegetatie en venig materiaal. Er zijn aanwijzingen voor herhaalde hevige vuren waarbij ook veel bot verbrand is. In de laag zijn geen verschijnselen van landbouw waargenomen.

In de twee noordelijke werkputten 1 en 3 zijn resten gevonden uit het Neolithicum. Het vondstmateriaal bestaat uit (verbrand) bot, vuursteen, aardewerk en hout. Enerzijds komt een hoeveelheid vondstmateriaal uit de opeengestapelde humeuze niveaus en anderzijds is een aantal grondsporen vanuit verschillende van deze niveaus ingegraven. Ook uit deze sporen komt vondstmateriaal. De eerste dateringen van de basis en de top van de veenlagen plaatsen de menselijke activiteit hier tussen het Neolithicum en de Vroege IJzertijd.

De verspreiding van de grondsporen laat voornamelijk geen duidelijke interpretatie toe, temeer daar de fasering nog moet worden uitgewerkt en gedateerd. Naast een aantal kleinere (paal)kuilen vallen twee grote kuilen op. Eén daarvan had een doorsnede van circa 2 m en was net zo diep. De vulling van de kuil bestond uit meerdere afgescheiden lagen, onderin lag een lang stuk hout. Een nog grotere kuil in werkput 1 heeft een onregelmatige vorm en een diameter van circa 4 m en een diepte tot bijna 1 m. De vulling bestaat uit een afwisseling van veen en zand en is regelmatig verstoord door mens of natuur. Uit deze kuil komen aardewerk, vuursteen en onder andere veel onderkaken van (wild) zwijn. Opvallend zijn ook de stukken bewerkte takken en planken. Een eikenhouten stam laat een rij korte inkervingen met daarnaast vierkanten en rondjes zien. De betekenis van deze plank laat zich niet gemakkelijk raden.

AAC/Projectenbureau,  
Elles Besselsen & Menno van der Heiden



## Leidschendam – Voorburg | Effthalaan Nieuw Hadriani – Forum Hadriani

### Inleiding: een veranderend landschap

Wanneer in de laatste decennia voor het begin van onze jaartelling Romeinse legionairs onze streken binnenmarcheren, zullen ze vreemd hebben opgekeken. Niet zozeer van de waterrijke, modderige vlaktes, ook al hebben antieke auteurs deze nog zo liederlijk beschreven. Zo veel verschilden deze *wetlands* niet van de Italiaanse Po-delta, de Franse Camarque of de Spaanse Cota de Doñana, voor menig legionair wellicht zijn 'thuisland'. De bevreemding zal meer zijn opgewekt door het landschap, bestaande uit kleinschalige buurtschappen met vier tot zes woonstalhuzen opgetrokken uit eenvoudige bouwmaterialen als hout, klei, mest en riet of stro. Er waren geen planmatig ingerichte nederzettingen, grote heiligdommen, wegen, laat staan steden met publieke monumentale steenbouw. De mediterrane wereld van deze legionairs was een urbane samenleving, die sociaal, economisch, politiek en architectonisch verschilde van de agrarische tribale samenleving in de Lage Landen. De Romeinse legioenen trokken aanvankelijk onze streken in om ze in te lijven en als Germania aan het *Imperium Romanum* toe te voegen. Na de Varuslag (9 na Chr.) zagen de opvolgers van Augustus hiervan af en werd de Rijn de definitieve rijksgrens. De samenlevingen ten noorden van de Rijn behielden veel van de hierboven geschetste kenmerken, waardoor in het landschap nauwelijks elementen verloren gingen of werden toegevoegd. Ten zuiden van de Rijn veranderde het landschap opmerkelijk. Langs de zuidelijke oever werd een keten

van forten gebouwd met daartussen wachttorens die met elkaar verbonden waren door land- en waterwegen. Het scheepsverkeer over de Rijn nam toe met en ook dankzij grotere schepen. Naast de vier legioenen in Bonn, Neuss en Xanten en later in Nijmegen waren 20.000 man hulptroepen in de Nedergermaanse militaire zone gelegerd. De stationering van troepen en de intensivering van de infrastructuur hebben het landschap drastisch veranderd. Denk hierbij aan de stedelijke bebouwing in Nijmegen, waar niet alleen militaire en militair-civiele bewoningskernen zijn ingericht (de Flavisch-Trajaanse legerplaats – *castra* - en het kampdorp - *canabae legionis*), maar ook een stad is gesticht. De concentratie van duizenden mensen op zo'n kleine locatie is een tot dan toe onbekend fenomeen in onze contreien. In deze bewoningskernen duiken al snel Romeinse bouwkundige en architectonische kenmerken op: een planmatige en gestandaardiseerde opzet en indeling, het bouwen met natuur- en baksteen, het aanbrengen van fresco's op muren, het gebruik van zuilengalerijen en de oprichting van monumentale bouwwerken en structuren met onder andere politieke en cohesiebevorderende intenties.

### Forum Hadriani: die andere Romeins-provinciale stad in Nederland?

Het archeologisch onderzoek in Nijmegen heeft een lange geschiedenis. Dit nederzettingencomplex is dan ook zeer bepalend voor onze beeldvorming in de geschiedschrijving van de Romeinse periode in Nederland. Aanmerkelijk minder aandacht is besteed aan de andere stad die de Romeinen hebben gesticht in Nederland, waarvan de resten zich verscholen in de ondergrond van Voorburg. In de late jaren '20 en

begin jaren '30 van de 19de eeuw heeft Reuvs Romeinse steenbouwfunderingen blootgelegd bij het voormalig landgoed Arentsburg. Reuvs concludeerde dat hij de Romeinse stad Forum Hadriani had gevonden. Sommige van zijn veldwaarnemingen zijn vastgelegd in prachtige aquarellen, die bij menig provinciaal-Romeins archeoloog een lichte afgunst zullen wekken. Niettemin heeft alleen Holwerda vervolgens groot veldonderzoek uitgevoerd. In tegenstelling tot Reuvs trof Holwerda hier in de jaren '10 van de 20ste eeuw vooral de grondsporen aan van houtbouw en een omwalling met een poortgebouw. Tevens dacht hij de sporen te hebben aangesneden van beddingen, die hij interpreteerde als een insteekhaven behorende bij een fort van de Romeinse vloot, de *classis Germanica*. De houtbouwsporen waren volgens Holwerda barakken van het kampdorp. Na dit onderzoek lijkt de archeologische belangstelling voor Voorburg af te nemen. Dit is opmerkelijk omdat grote ruimtes van de nederzetting niet zijn overbouwd en uit de documentatie van Reuvs en de publicaties van Holwerda blijkt dat de sporen en vondsten goed geconserveerd zijn. Zelfs wanneer Bogaers de hypothese van Holwerda verwerpt en de conclusie van Reuvs verder onderbouwt, leidt dit niet tot een opbloei van veldonderzoek naar de hoofdplaats van de *civitas Cananefatium*. In de jaren '50 en '60 van de 20ste eeuw zijn op en rondom het voormalige landgoed Arentsburg allerlei bouwactiviteiten gerealiseerd zonder (betekenisvolle) opgravingen. Het heeft zelfs tot 1986 geduurd voordat Forum Hadriani de status van wettelijk beschermd archeologisch monument is verleend; de archeologische resten waren tot dan toe relatief onbeschermd. Het is merkwaardig dat deze belangrijke archeologische





vindplaats niet vaker het middelpunt van archeologisch (veld)onderzoek is geweest. Veel sporen zijn nauwelijks verstoord vanwege de ligging in holocene afzettingen en later opgebrachte grond, waardoor ook de organische en anorganische materialen goed bewaard zijn gebleven. Hierdoor wordt ons een brede blik gegund in het dagelijkse leven van een provinciaal-Romeins stadje. Daarnaast is het interessant om de bebouwing, bewoning, economie, consumptie en religie te vergelijken met naburige stedelijke centra, zoals Nijmegen, Xanten, Keulen en Tongeren, maar ook met de gelijktijdige landelijke nederzettingen in Zuid-Holland. Het wordt steeds duidelijker dat de verscheidenheid aan nederzettingen in het westelijke deel van de provincie *Germania Inferior* groter is dan tot lange tijd is aangenomen. De bekende overzichtswerken – die ondertussen enkele decennia oud zijn – wijzen het oostelijk rivierengebied en Limburg aan als het zwaartepunt van de Romeinse Tijd in Nederland. De ‘proto-villa’ van Rijswijk-De Bult, dertig jaar na verschijnen nog altijd een van de meest volledig bestudeerde rurale Romeinse nederzettingen uit onze contreien, is ongeëvenaard indien vergeleken met rurale woonplaatsen uit het oostelijk rivierengebied en de zandgronden. Onderzoek naar Romeinse nederzettingen, zoals bijvoorbeeld Den Haag-Ockenburg en Naaldwijk en naar het cultuurlandschap in Midden-Delfland laten zien dat de Romeinse bewoning en invloed in deze contreien veel complexer en interessanter is dan tot lange tijd is aangenomen. Helaas ontbreekt tot nu toe systematisch onderzoek en dus ook bredere interpreterende beschouwingen. Het is echter niet de bedoeling van dit artikel om het provinciaal-Romeins onderzoek in Zuid-Holland te beschouwen, maar enkele tussentijdse resultaten van

recent veldwerk in Forum Hadriani te presenteren. Hieruit zal blijken dat er behoefte is aan een systematisch en integraal onderzoek om veel versnipperd en ad hoc-onderzoek van de laatste decennia tot een coherent geheel te bundelen. Bovendien zal hopelijk uit deze bijdrage blijken dat Forum Hadriani niet alleen een belangrijke regionale rol heeft gespeeld, maar dat de reikwijdte van deze nederzetting op provinciaal en interprovinciaal niveau moet worden gezocht.

#### **Het onderzoek van het AAC/Projectenbureau in Voorburg**

Het voormalig Arentsburg bood tot voor kort plaats aan de gezondheidsinstelling Effatha. Na de verhuizing van deze instelling realiseert BAM Vastgoed b.v. in samenspraak met de gemeente Leidschendam-Voorburg hier vier luxe appartementencomplexen: Nieuw Hadriani. Alle vier de gebouwen worden voorzien van een ondergrondse parkeergarage. Een dergelijke bodemingreep op een wettelijk beschermd archeologisch monument impliceert dat BAM Vastgoed b.v. de zorg draagt voor het veiligstellen van de informatie van de archeologische sporen en vondsten en het behoud van kennis over wat zich heeft afgespeeld op de te verstoren locaties. De locatie van het zogenaamde ‘Jongenspaviljoen’ is in 2005 door BAAC opgegraven, terwijl de overige drie locaties ‘Meisjespaviljoen’, ‘Aula’ en ‘Nieuwe School/LTS’ tussen september 2007 en juni 2008 zijn opgegraven door het AAC/Projectenbureau (Amsterdams Archeologisch Centrum) van de Universiteit van Amsterdam.<sup>1</sup> In dit artikel belichten we vooral het veldwerk van het Amsterdamse onderzoek. De onderzochte bouwputten liggen in de nabijheid

van enkele werkputten van Reuvens met fundamente van steenbouw. Dankzij de nieuwbouw leek het dus mogelijk om midden in Forum Hadriani waarnemingen te verrichten. Onze verwachtingen waren hooggespannen. Het eerdere veldwerk van BAAC had immers aangetoond dat de mate van versterking door het ‘Jongenspaviljoen’ beperkt was. Als de versterking onder de andere drie Effatha-gebouwen eveneens mee zou vallen, dan zouden wij in de gelegenheid worden gesteld Romeinse stedelijke bebouwing en bewoning te onderzoeken. Hoewel de drie bouwputten niet meer zijn dan een venster van een kleine 3000 m<sup>2</sup> in het ruim twaalf hectare groot geschatte oppervlak van Forum Hadriani, stellen zij ons toch in staat een rijk geschakeerd en interdisciplinair onderzoek uit te voeren. Ons onderzoeksdoelen zijn geschaard onder drie thema’s: centrale plaats, cultuurlandschap en materiële cultuur.

#### **Centrale plaats**

Forum Hadriani is zonder meer te beschouwen als een centrale plaats. Met het recentelijk onderzoek kan de huidige archeologisch-historische beeldvorming over Forum Hadriani verfijnd en, waar mogelijk, bijgesteld worden. Voor een vergelijkend onderzoek worden onze resultaten afgezet tegen die van andere (vroeg-)stedelijke nederzettingen in *Germania Inferior* en *Gallia Belgica* als Nijmegen, Xanten,

<sup>1</sup> Beide onderzoeken zijn uitgevoerd in opdracht van BAM Vastgoed b.v. De onderzoekopdrachten voor deze opgravingen zijn verwoord in ‘Programma’s van Eisen’ door de Rijksdienst voor Archeologie, Cultuurlandschap en Monumenten (RACM). Het AAC voert dit onderzoek uit in samenwerking met onder andere BIAx, RING, Kemmers Numismatiek, Studico, en Small Finds Archaeology.



Keulen, Tongeren en Tienen, maar ook tegen relevante equivalenten uit Britannia. Op meer regionale schaal zal ook gebruik gemaakt worden van onderzoek naar nederzettingen uit de omgeving van Voorburg, als onder andere Naaldwijk, Rijswijk-De Bult en Schipluiden-Harnaschpolder.

Een belangrijke vraagstelling van ons onderzoek is trachten te achterhalen waarom de Romeinse stad in Voorburg op deze specifieke locatie is aangelegd en wat de specifieke functie(s) van de nederzetting zijn. Een centrale plaats als Forum Hadriani kan gezien worden als een machtscentrum met openbare architectuur. In een dergelijk politiek en administratief machtscentrum kan materiaal uit alle windstreken zijn geconsumeerd. Maar wat zijn de aanwijzingen dat er ook vanuit deze plaats materiaal is verspreid en Forum Hadriani ook daadwerkelijk als stapel- en marktplaats is te beschouwen?

Politieke en bestuurlijke macht in de Romeinse Tijd zijn niet los te zien van militaire macht. Roymans stelt dat de martialiteit van de autochtone samenleving wordt verdrongen naar de *castella* en *castra*, waar onder meer gerekruteerde hulpstroepen vanuit de veroverde stammen zijn gelegerd, en zodoende minder nadrukkelijk aanwezig is in de civiele samenleving. Deze beeldvorming over de Provinciaal-Romeinse samenleving resulteert in een harde scheiding tussen militair en civiel, zowel in ruimte als ook in leeftijdsklassen. Dit onderzoek kan deze hypothese toetsen. In een centrale plaats is de economie meer en breder dan agrarisch en zelfvoorzienend. We willen toch nagaan wat de bewoners van Forum Hadriani aan agrarische activiteiten hebben ontplooid. Tevens willen we weten welke ambachten zijn uitgevoerd. Belangrijk onderdeel van dit onderzoek is te analyseren welke

vormen van aardewerk, en dan met name aan 'low-land ware' gelieerde baksels, in en/of rond deze plaats zijn vervaardigd.

In het kader van een 'centrale plaats' zijn we ook benieuwd of de herkomst – van een deel – van de bewoners is te achterhalen: zijn die autochtoon (Cananefaten?) of komen ze uit andere streken van het imperium?

### Cultuurlandschap

Een Romeinse stad maakt onderdeel uit van het cultuurlandschap en is een schoolvoorbeeld van een geplande en geordende inrichting van de ruimte. Wij willen onderzoeken welke inrichting van bovenaf is opgelegd en hoeveel ruimte daarbinnen is geweest voor particulier initiatief.

Als Forum Hadriani inderdaad de centrale plaats is van de Cananefaatsse civitas, dan is het zeer waarschijnlijk dat deze plaats ook het brandpunt is geweest voor de inrichting van het buitengebied. Met het onderzoek van Van Londen naar de inrichting van het cultuurlandschap in Midden-Delfland kunnen we nagaan tot hoever de bestuurlijke en administratieve inrichting van de ruimte vanuit Forum Hadriani reikte.

De genese van een cultuurlandschap is een diachroon proces, de inrichting wordt gehandhaafd, aangepast of veranderd, terwijl oude elementen daarin worden geëerbiedigd of een nieuwe betekenis krijgen. We hopen dat we met dit onderzoek inzicht kunnen krijgen hoe deze locatie is benut door mensen in de paar eeuwen voorafgaand aan de stichting van de Romeinse stad (vanaf begin Late IJzertijd). Tevens willen we weten wat de continuïteit van de Romeinse bewoning is geweest en hoe deze locatie is benut in de Middeleeuwen.

### Materiële cultuur

Forum Hadriani biedt een brede variatie aan materiële cultuur. Dat is enerzijds het gevolg van de centrale functie, anderzijds het gevolg van de gunstige conserveringsomstandigheden. De materiële cultuur zal op meer aspecten worden geanalyseerd dan alleen op typonomie, hoewel dit aspect aandacht verdient. Voor de late 3de en de gehele 4de eeuw zijn aardewerktypologieën beperkt bruikbaar. Metalen voorwerpen, met name munten, zijn meer geschikt om de intensiteit van de bewoning in de 4de eeuw te bepalen en welke andere materiaaltypen zeker in deze perioden kunnen worden gedateerd. Tevens zal worden gepoogd het lokale handgevormde aardewerk te faseren. De materiële cultuur is tevens van belang voor het onderzoek naar uitwisseling en handel alsmede naar de aanwezigheid van ambachten en daarmee naar de belang van Forum Hadriani als stapel- en marktplaats en regionaal centrum.

### Eerste resultaten van het veldwerk

De wijze waarop onze onderzoeksdoelen kunnen worden bestudeerd is vooral afhankelijk van de resultaten van het veldwerk. En die hebben onze verwachtingen overtroffen, ook al hebben we weinig structuren van stedelijke bebouwing aangetroffen. Alleen in de bouwput 'Meisjespaviljoen' liggen sporen van houtbouw. Het is mogelijk dat hier meer gebouwen hebben gestaan, maar de bodemlagen zijn aanzienlijk verstoord door de onderkeldering van het 'Meisjespaviljoen' en de opgravings sleuven van Reuvs. Desondanks zijn elf (water-)putten gevonden. Een dergelijk aantal putten kan erop wijzen dat een aanzienlijk deel van deze ruimte niet volledig bebouwd is geweest, maar mogelijk onderdeel was



**Een houten tonput.****Put beschoeid met houten ton en gave maalsteen op de bodem.**

van achtererven. De putten waren allemaal beschoeid met tonnen. In één put rustte de ton op een gave molensteen. De molensteen was geen oud versleten exemplaar dat is afgedankt om te worden gebruikt als fundering. We zullen de verklaring eerder ergens anders moeten zoeken. Overigens is deze grote molensteen ook indicatief voor mogelijke ambachtelijke activiteiten in de nederzetting en haar functie als centrale plaats. In de overige twee bouwputten vonden we geen funderingen of waterputten, maar een geul of kanaal met een minimale lengte van

110 m en een breedte van 32 m. Indien deze geul binnen de nederzetting was gelegen dan heeft deze een opvallend deel ingenomen van het 12 hectare grote stadsareal. Opmerkelijk is dat de oevers niet waren beschoeid. Daarentegen hebben we langs bei-

**Reconstructie van de geul met kadewerken.****Kadewerken aan de oostzijde van de geul in werkput 2.**

de oevers de resten van steigers of kadewerken aangetroffen. De bouwput van de 'Nieuwe School/LTS' bestaat de oostelijke oever, waarlangs twee fasen van steigeraanleg zijn te zien. De bouwput van de voormalige 'Aula' snijdt de westelijke oever net aan, waardoor we niet hebben kun-

nen zien uit hoeveel fasen deze steigerconstructie heeft bestaan. De steigers waren opgebouwd uit twee rijen palen. De achterrij stond vlak voor de oever, terwijl de voorrij ongeveer 4 m vanaf de oever de grond was ingeheid. De scherp aangepunte, gekantrechte

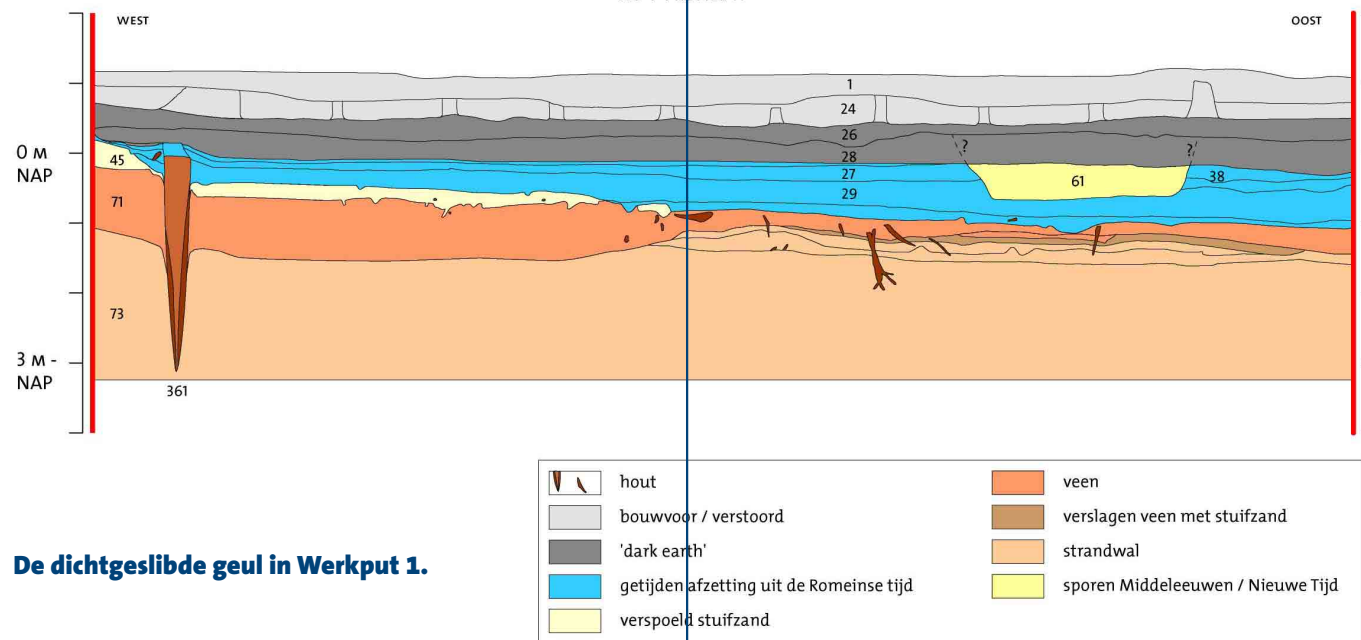
**Ingeheide kadepalen van eikenhout.**

teruggevonden. De jongste fase van de steigerconstructie is rond 220 na Chr. aangelegd, terwijl de eerste fase waarschijnlijk rond 160 na Chr. dateert. Het merendeel van het hiervoor gebruikte eikenhout is geïmporteerd uit Duitsland; uit het achterland van Bonn, maar ook uit Zuid-Duitsland.

De waterloop van deze haven is natuurlijk en niet gegraven. We vermoeden dat het een zijtak was van het Gantelsysteem. Forum Hadriani is dus waarschijnlijk gebouwd rondom een haven. Het havenbekken is dichtgeslibd met klei en heeft dus in verbinding gestaan met een natuurlijke stroom waarmee dit sediment is aangevoerd. Er zijn aanwijzingen dat er in de Romeinse Tijd gebaggerd is om dit tegen te gaan.



WP 1 PROFIEL 11



### De dichtgeslibde geul in Werkput 1.

Analyse van schelpen en diatomeeën, macrobotanisch- en slijpplaatonderzoek zal uitwijzen wat de oorsprong van deze afzetting is: zout, zoet of brak? De geul is gefaseerd dichtgeslibd met klei waarin voornamelijk in de onderste lagen gigantische hoeveelheden draaischijfaderwerk, bouwkeramiek, natuursteen, bot en veel andere materialen zijn gedeponeerd.

De bestudering van vooral aardewerk, *fibulae* en munten kan hopelijk onderbouwen hoe de datering van de oudste steigerconstructie zich verhoudt tot de stichtingsdatum van het stadje. De locatiekeuze van de Romeinse nederzetting is een van onze vraagstellingen. Zou het mogelijk kunnen zijn dat deze locatie in het stamgebied van de Cananefaten een belangrijke plaats is geweest en het Romeinse bestuur met het

bouwen van deze stad haar gezag heeft willen visualiseren? Wat is echter een belangrijke plaats voor deze mensen geweest? Ze woonden overwegend in verspreid gelegen huizen en niet in dorpen of grotere bewoningsconcentraties. Het is voorstelbaar dat in een samenleving met een dergelijke ruimtelijke organisatie heiligdommen de rol van centrale plaatsen vervullen. We hebben tijdens ons onderzoek noch aanwijzingen voor bewoning uit de 1ste eeuw na Chr. noch voor gelijktijdige andersoortige handelingen op deze plaats aangetroffen. Religieuze handelingen en water gaan vaak hand in hand, wat onder meer blijkt uit het bestaan van de zogenaamde rituele deposities in natte context. We hebben geen voorwerpen gevonden die we als rituele depositie uit de periode van een dergelijke *Vorgangersiedlung* kunnen interpreteren.

Omdat het havenbekken is uitgebaggerd, is het mogelijk dat ook lagen met daarin oude deposities kunnen zijn afgevoerd. Aan de hand van onze opgravingsresultaten betwijfelen we het bestaan hier van een *Vorgangersiedlung* aangezien we tot nu toe nergens vondsten of sporen hebben aangetroffen die op 1ste-eeuws gebruik kunnen duiden. Slechts in de bouwput buiten de geul van het havenbekken – op de locatie van het voormalige ‘Meisjespaviljoen’ – is het mogelijk geweest de bodemopbouw direct onder de stratigrafie uit de Romeinse Tijd te bestuderen. Onder de lagen uit de Romeinse Tijd bevinden zich duinafzettingen, waarin enkele dunne bodems zijn ontwikkeld. Eén van deze bodems is beakkerd, getuige de sporen van eergetouwkrassen. Naar alle waarschijnlijkheid stamt deze akker uit de (Midden) IJzertijd. Is het mogelijk dat het Romeinse bestuur heeft besloten om op een niet bewoonde locatie een stad te stichten? Wat zou in dat geval dan de reden zijn geweest om Forum Hadriani uitgerekend op deze locatie te bouwen? Het is mogelijk dat de aangetroffen geul die als insteekhaven gebruikt is, een belangrijke standplaatsfactor is geweest voor de nederzetting.

Het voor de haven gebruikte hout is voornamelijk afkomstig uit Midden- en Zuid-Duitsland en zal naar men mag aannemen over de Rijn zijn aangevoerd. Het aangetroffen bouwmetaal heeft zowel een ‘Rijn’- als een ‘Maas’-oorsprong, wat ook geldt voor het aardewerk. Alleen al vanwege de massale aanwezigheid van deze materiaalgroepen wordt er van uitgegaan dat de haven via het ‘kanaal van Corbulo’ zowel met de Rijn als met de Maas in verbinding heeft gestaan. Indien er geen Rijnverbinding meer was, zou de Romeinse insteekhaven geen bestaans-





recht hebben gehad. In dat geval zou de haven niet hier, maar bij de Maasmonding zijn aangelegd. Is deze locatie vanuit logistiek en infrastructureel oogpunt bewust halverwege twee belangrijke transportaders – de Rijn en de Maas – gekozen vlak achter de kustlijn in een gebied waar geen natuurlijke zeehavens te vinden waren? Zoals gezegd geven de drie bouwputten ons maar een kleine blik in het stadsareaal, zodat we voorzichtig moeten zijn met de reikwijdte van sommige conclusies van dit onderzoek. De verklaring voor de locatiekeuze van Forum Hadriani is dus nog lang niet beslecht en zal de komende tijd volop in het brandpunt van onze belangstelling staan.

Het relatief lang onveranderde en voor de Romeinen bij aankomst onbekende landschap heeft sindsdien een snelle verandering ondergaan. Sommige veranderingen waren evident, zoals de ommuurde stad Forum Hadriani, het nabijgelegen 'kanaal van Corbulo' en de wegen naar en van deze stad, waarlangs mijlstenen hebben gestaan, zoals die gevonden zijn in het Wateringse Veld. In de bedding van het havenbekken hebben we een zuilvormige steen – een halffabricaat – gevonden die daar ook had kunnen staan, maar die mogelijk tijdens het lossen in het water is beland. Daardoor weten we nu wel dat dit soort tufstenen mijlstenen al grotendeels vooorbewerkt zijn aangevoerd. Het oppervlak zou waarschijnlijk in Forum Hadriani zijn afgewerkt en dit lijkt ook de meest logische plaats waar de tekst in de steen zou zijn gebeiteld.

Tegen het einde van de 3de eeuw na Chr. is de stad grotendeels verlaten en zal er waarschijnlijk niet langer sprake van een centrale plaats zijn geweest. Het verlaten van nederzettingen wordt van oudsher verklaard door de Germaanse invallen in 270 na Chr.

Het is natuurlijk voorstelbaar dat Germaanse invallen het Romeinse gezag en bestuur ondermijnden en destabiliseerden. Maar zijn deze invallen zo huiveringwekkend geweest dat ze tot een vrijwel complete genocide of massale volksverhuizing hebben geleid? Het heeft er alle schijn van dat na de 3de eeuw na Chr. de Romeinse stad zo goed als verlaten is, zelfs kleine groepen mensen zijn niet direct aanwijsbaar in het vondstspectrum. Vierde- en vijfde-eeuwse munten en fibulae hebben we tot nu toe nog niet gevonden. Het merendeel van het aardewerk moet echter nog worden geanalyseerd en misschien bevinden zich onder die tienduizenden scherven wel aanwijzingen voor de Laat-Romeinse Tijd of de Vroege Middeleeuwen.

Als de stad niet langer is bewoond, dan kan zo'n ruïneveld toch niet aan het oog zijn onttrokken. Dit moet een betekenis, maar ook een aantrekkingskracht hebben gehad. Zelfs in de Karolingische periode lijkt de verlaten stad te zijn gemedend, terwijl er voorbeelden bekend zijn van voormalige *castella* die wel benut zijn in deze periode. Waarom gebeurt dat niet met de resten van deze Romeinse stad?

Aangetroffen aardewerk en mogelijke sporen uit 12de en 13de eeuw kunnen wijzen op hernieuwde activiteiten. Mogelijk hebben de ruïnevelten in deze periode gefungeerd als steengroeve, toen de eerste stenen Romaanse kerken in Holland zijn gebouwd.

*AAC/Projectenbureau, Mark Driessen & Kees Koot met dank aan Elles Besselsen en Menno van der Heiden*

### Leidschendam-Voorburg – Leidschendam | Frekeweg

Van 2 tot en met 6 april 2008 heeft de Archeologische Werkgroep Leidschendam-Voorburg (AWLV) de tijd gekregen om op een bouwterrein aan de

Frekeweg in Leidschendam een opgraving uit te voeren naar mogelijke overblijfselen van de Vlaardingengroep. Het betrof hier een locatie waarvoor door de provincie Zuid-Holland een negatief selectiebesluit was genomen, omdat een eerder door RAAP Archeologisch Adviesbureau uitgevoerd booronderzoek geen archeologische indicatoren had opgeleverd. In oktober 2006 had de AWWL al twee proefsleuven gegraven in aansluiting op een bodemsanering.

Het onderzoek van april 2008 spitste zich door tijd-gebrek vooral toe op de eerder aangetroffen depressie die bij nadere bestudering een met gyttja en veen gevuld delletje bleek te zijn tussen de 'hoofd'strandwal van Voorburg-Leidschendam en een iets jonger wallekje westelijk daarvan. Die locatie bood de meeste kans op vondsten. Uit het onderzoek van RAAP Archeologisch Adviesbureau was gebleken dat een eventuele woonlaag op de duinruggetjes door erosie of vergraving niet (meer) aanwezig was. Over een breedte van ongeveer 40 meter was het delletje in het vlak aanwezig. Het betrokken gebied is in vakken van 5x5 meter opgegraven. Om de opbouw vast te leggen is er met de graafmachine een sleuf doorheen gegraven. Het overige deel van het delletje is zoveel als mogelijk handmatig verdiept. Er zijn veel vondsten gedaan. Net als bij het proefsleuvenonderzoek van 2006 zijn heel veel botten en botfragmenten gevonden, uiteindelijk meer dan 400 stuks. Daarnaast kwam er ook een grote hoeveelheid aardewerk tevoorschijn (bijna 400 grote en minder grote scherven). Verdere vondsten betroffen 14 vuursteenfragmenten, een vuurstenen maaseitje, 7 kwartskiezels, een groot stuk gneis (550 gram) en 2 grote brokken huttenleem.



Het aardewerk valt grofweg in 2 categorieën uiteen. Allereerst heel dik aardewerk met een grove kwartsverschraling. Uit een deel van de scherven kon een pot worden gereconstrueerd.



**Deze Vlaardingepot heeft de kenmerkende dubbele rij gaatjes onder de rand als versiering.**

De gepolijste pot heeft een flauw S-profiel met onder de rand een dubbele rij ingedrukte gaatjes. Er zijn vrij veel randfragmenten met een dergelijke versiering aangetroffen. De tweede categorie betreft dunner aardewerk met een steengruis- of aardewerkgruis-magering. Het gaat hier om wat kleiner vaatwerk. De vondsten bevonden zich voornamelijk op de overgang van gyttja naar veen. Gelet op de plaats waar het merendeel van de vondsten is gedaan en de aard van het vondstmateriaal denken wij dat wij hebben te maken met een afvaldump van mensen die tot fase 1b of 2a van de Vlaardingengroep kunnen worden gerekend. Opmerkelijk is dat de vindplaats slechts circa 300 meter is verwijderd van opgravingen naar dezelfde cultuurresten in dezelfde geologische positie, uitgevoerd door het IPP in

1963-64. Blijkbaar was de strook aan de westzijde van de strandwal erg aantrekkelijk als woongebied. Reden om in deze omgeving bouwwerkzaamheden met grotere archeologische oplettendheid voor te zijn dan in dit geval is gebeurd. Er is veel materiaal en er zijn dus ook veel sporen eenvoudigweg vergraven. Analysemethoden dienen aangepast, lees verbeterd, te worden.

*Archeologische Werkgroep Leidschendam-Voorburg,  
Robert Hirschel en Bert van der Valk*

### Leidschendam-Voorburg | Rietvinklaan

In de gemeente Leidschendam-Voorburg is een bureau- en inventariserend veldonderzoek in de vorm van proefsleuven uitgevoerd. Tijdens het daaraan voorafgaande karterend booronderzoek zijn aanwijzingen gevonden voor een vindplaats uit de Prehistorie op de flank van de strandwal, het Kanaal van Corbulo en een schuilkerk uit de Nieuwe Tijd. Er is één proefsleuf over het hele plangebied ter hoogte



**Insteek van het kanaal van Corbulo door natuurlijke kreekafzettingen.**

van een geplande sloot aangelegd, haaks op de oriëntatie van de geologie en het Kanaal van Corbulo. Daarnaast is een proefsleuf ter hoogte van de vermoedelijke ligging van de schuilkerk aangelegd. Uit het proefsleuven-

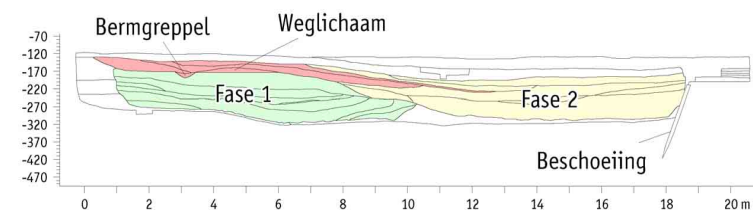
onderzoek in het plangebied blijkt dat er waardevolle en goed bewaarde resten van het Kanaal van Corbulo in de ondergrond aanwezig zijn in de vorm van de lagen waaruit de vulling van het kanaal bestaat en geliefde eikenhouten beschoeiingspalen.



### Eikenhouten beschoeiingspalen.

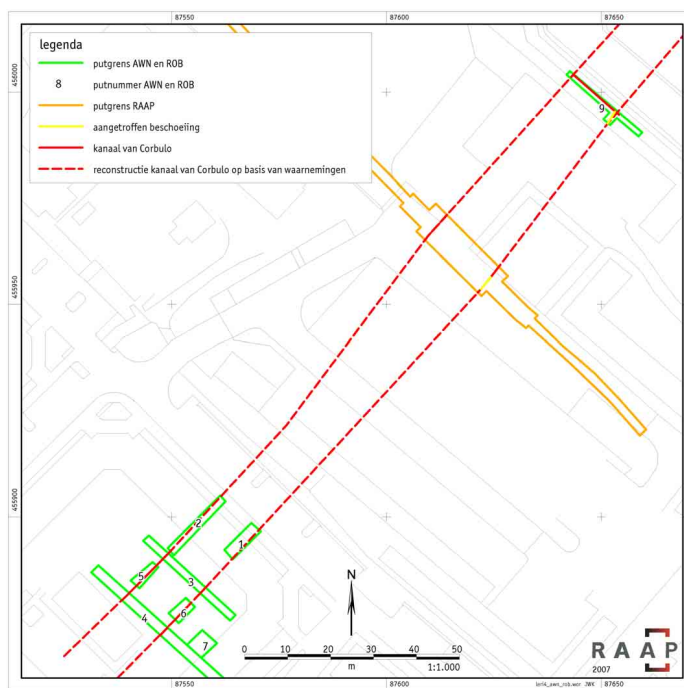
Ter hoogte van het Kanaal van Corbulo is de sleuf verdiept tot onder het diepste punt van het kanaal om dit in profiel te kunnen bestuderen. Het kanaal kent ter hoogte van de tweede aangelegde proefsleuf twee fasen. Boven de eerste fase is een mogelijk jaagpad met bermgreppel aangelegd, nadat het oorspronkelijke kanaal is dichtgeslibd. Een datering van liggend hout uit de bermgreppel uit het wegdek levert een ouderdom op die ligt tussen het begin van de 3de eeuw en het tweede deel van de 1ste eeuw. De tweede fase van het kanaal is aan de oostzijde beschoeid. Drie palen van deze beschoeiing leveren





### Fasering van het Kanaal van Corbulo.

een dendrochronologische datering op van 50 na Chr. Tijdens de uitwerking van de opgraving is een gedeelte van de opgravingsgegevens van de AWN en de ROB uit 1989 gebruikt. De gereconstrueerde ligging op basis van het booronderzoek uit 2005 komt goed overeen met deze gegevens.



### Combinatie van de resultaten van het onderzoek van de AWN, ROB en RAAP.

De breedte van het kanaal varieert van 12 tot 17 m. Dit hangt vermoedelijk samen met het feit dat op de breedste locatie sprake is van twee fasen. In het plangebied Rietvinklaan zijn deze twee fasen te onderscheiden. Het eerste kanaal is op een gegeven moment dichtgeslibd. Bij de herstelwerkzaamheden hebben de bouwers van het kanaal om vooralsnog onbekende redenen besloten om het kanaal niet uit te baggeren, maar in het veen naast de oude geul, een tweede kanaal uit te graven. Aan de oostelijke zijde van dit kanaal is een beschoeiing gevonden, die bestond uit dichtbijeestaande, ingeslagen, aangepunte palen. Deze palen zijn vervaardigd van lokaal in de duinen omgehakte en gekliefde eikenstammertjes. Boven de eerste fase is een jaagpad met bermgreppel aangelegd, waarvan de datering in het begin van de 3de eeuw en mogelijk al in het tweede deel van de 1ste eeuw geplaatst moet worden. Het diepste punt van het kanaal ligt rond 3,1 m onder N.A.P.

Tijdens het proefsleuvenonderzoek zijn geen aanwijzingen gevonden voor eventuele prehistorische of Romeinse bewoning op de strandwal, mogelijk vanwege de aanzienlijke verstoring van dit deel van het plangebied. Ook die delen van het plangebied waar de strandwal niet, of in mindere mate aan verstoring onderhevig is geweest, hebben geen directe aanwijzingen opgeleverd voor bewoning in de Prehistorie. Van de locatie waar de resten van een schuilkerk werden verwacht, is eveneens gebleken dat deze vindplaats grotendeels verstoord is.

RAAP Archeologisch Adviesbureau,  
Jan Willem de Kort & Yannick Raczynski Henk

### Midden Delfland | Poldervaart, Akkerdijk-Zuid, Woudhoek en Holierhoekse polder (Zuidrand)

In de periode september 2006 tot en met februari 2008 heeft RAAP verscheidene onderzoeken uitgevoerd in het plangebied Midden Delfland Zuidrand. De Zuidrand ligt in de gemeenten Vlaardingen, Schiedam, Rotterdam en Delft en bestaat uit een aantal deelgebieden: Poldervaart, Akkerdijk-Zuid, Woudhoek en Holierhoekse Polder. Met de inrichting van de deelgebieden wordt het agrarische gebied omgevormd tot een multifunctioneel gebied, waarin natuur en recreatie de hoofdrol spelen. Het gebied krijgt een natuurlijk karakter door de aanleg van (natuur)bos, moeras (rietruigte en rietmoeras), open water en grasland. Het toekomstige recreatiegebied is circa 330 ha groot.

In het gebied ten noorden van de Kandelaarweg zijn tijdens een inventariserend archeologisch onderzoek in de vorm van proefsleuven, twee vindplaatsen aangetroffen met sporen van Romeinse bewoning. In het gebied (Poldervaart 1) zijn in het verleden al zoeksleuven aangelegd door het AAC. Op basis hiervan zijn in het plangebied op de uitlopers van een kreekrug twee vindplaatsen aangewezen. Per vindplaats zijn twee proefsleuven aangelegd, ook zijn er twee proefsleuven aangelegd op de percelen ten noorden van de vindplaatsen. Vervolgens zijn archeologische begeleidingen uitgevoerd. Ter hoogte van een vindplaats is tijdens het proefsleuvenonderzoek een vondstlaag aangetroffen met veel materiaal van een zeer gevarieerde samenstelling. Het vondstmateriaal is, ondanks de ligging boven de grondwaterspiegel, redelijk geconserveerd en duidt op een datering van de tweede helft van de 2de eeuw na Chr. Verder zijn negen concentraties



platliggende aardewerkscherven gevonden die worden geïnterpreteerd als haardplaatsen.



**De haardplaats.**



**Schenktuit van een kruik-  
amfoor van witte klei.**

Dit type vindplaats (vele haardplaatsen bij elkaar) is nog niet bekend uit de nabije omgeving. Ook de mogelijke relatie met het grafveld dat ten zuiden van de Kandelaarweg werd gevonden, maakt dat sprake is van een potentieel hoge informatiewaarde. Gezien de directe samenhang met de vindplaatsen

bewoning op die plaats.

Tijdens het onderzoek zijn de verwachte kreekafzettingen van de andere vindplaats aangetroffen. De kreekafzettingen worden afgedekt door een vegetatiehorizont: een loopoppervlak uit de Romeinse Tijd. Dit oude loopoppervlak werd vervolgens afgedekt door een kleilaag (jongere fase Laagpakket van Walcheren, voorheen Afzettingen van Duinkerke III) waardoor de gaafheid hoog is. In de proefsleuven is een klein aantal handgevormde scherven gevonden in de vegetatiehorizont; er is geen sprake van een echte vondstlaag. Ter hoogte van de restgeul zijn vier kleine paalsporen gevonden. De functie en exacte datering hiervan is onduidelijk.

*RAAP Archeologisch Adviesbureau,  
Cathelijne Kruidhof*



**Versiering van randfragmenten met groeflijnen.**



**Bronzen artefacten: een munt, fragment van een fibula, kraal, ringetje en de kop van een spijker. De keizer op de munt lijkt te zijn afgebeeld met het gezicht naar links.**

ten zuiden van de Kandelaarweg is tevens sprake van een hoge ensemblewaarde. In het Hollandveen is een greppel gevonden die dateert van voor de Romeinse

### Midden-Delfland | Harnaschpolder

In navolging van het archeologisch onderzoek dat de afgelopen jaren heeft plaatsgevonden in de Harnaschpolder is in de zomer van 2008 één van de laatste percelen ten zuiden van de Woudselaan in de Harnaschpolder archeologisch onderzocht. In een viertal proefsleuven werd in maart van dat jaar vastgesteld dat er sprake was van een nederzettingsterrein uit de Romeinse Tijd, zoals in de jaren '80 al was aangetoond. Het opgravingsteam bestond uit een samenwerkingsverband tussen het archeologisch bedrijf Hollandia Archeologie en Erfgoed Delft e.o./Archeologie. Daarnaast hebben studenten van de faculteit Archeologie van de Universiteit Leiden hier hun veldcursus en veldwerkstages gevolgd. De vindplaats ligt op de voorheen relatief hoger gelegen delen van de Harnaschpolder. Deze sedimenten bestaan uit zandige en kleiige geul- en oever-





afzettingen van het Gantelsysteem. De schuine oriëntatie van een aantal percelen in de Harnaspolder, waaronder ook het opgegraven areaal, is afgeleid van de loop van een zijtak van de Gantel die ten noorden van de Harnaspolder afboog naar het zuidwesten van deze polder. Aan weerszijden van het perceel liepen tot voor kort nog twee meanderende sloten waarvan de oorsprong van de bedding mogelijk dateert uit de pre-Romeinse transgressiefase Duinkerke I. Het feit dat deze schuine percelen met oude waterlopen hun afwijkende oriëntatie hebben behouden en zijn ingepast, maar niet omgevormd in het middeleeuwse verkavelingssysteem, duidt op een unieke situatie van dit stukje cultuurlandschap. Het perceel is in tegenstelling tot de overige kavels in de Harnaspolder altijd in gebruik gebleven als weiland.

Voor een deel van het nederzettingsterrein was nog sprake van een intacte cultuurlaag. Het restant van deze laag is georiënteerd op en gelegen in een voormalige restgeullaagte. Naar het oosten toe lag het oorspronkelijke maaiveld hoger. De top van deze oeverwal is geëgaliseerd en de cultuurlaag is opgenomen in de bouwvoor. Op het nederzettingsterrein zijn tenminste twee gebouwplattegronden aangetroffen. Eén gebouw heeft een enigszins vierkante plattegrond van 10 x 10 m. Aan de noordzijde is mogelijk sprake van een zogenaamde 'porticus-zetting'. Het gebouw wordt omgeven door een vierkante greppelstructuur die ten minste bestaat uit drie fasen. In het noordoosten bevindt zich een opening die direct aansluit op het naastgelegen erf. Hier is een plattegrond van een woonstalboerderij gevonden. Een deel van de plattegrond was als gevolg van egalisatie niet meer zichtbaar, maar de boerderij was ten minste

20 m lang en 6,5 m breed. Op enige meters ten noordwesten van de boerderij lag een grote waterput.



**De waterput met vlechtwerk.**

in de meer kleiige ondergrond ingegraven, waardoor een houten beschoeiing niet nodig was.

De nederzetting is aan de zuid-, west- en oostzijde



**Een impressie van de opgraving met op de voorgrond een Romeinse erfsloot.**

Aangezien de put is aangelegd op de hoge, zandige oeverwal, was deze waterput onderin beschoeid met vlechtwerk. Overige waterputten die op het terrein zijn gevonden, waren allemaal

begrensd met Romeinse erfsloten, die het traject van het oude geulsysteem en de contour van het perceel volgen. De noordelijke erfbegrenzing is niet gevonden, aangezien dit deel (nog) niet kon worden opgegraven. Van een aantal grote Romeinse sloten is duidelijk dat zij onderdeel hebben uitgemaakt van de latere fase van het grootschalige verkavelingssysteem dat in de gehele Harnaspolder bij eerdere archeologische onderzoeken is gevonden. Behalve greppels is er een aantal kuilen met opmerkelijke deposities gevonden. In een kuil aan de westzijde van het erf lag de begraafing van een jong iemand, waarschijnlijk een man, van rond de twintig jaar. De persoon was in hurkhouding zonder verdere



**De enigszins in hurkhouding begraven jongeman. De schedel is onder het gewicht van de bovengrond ingedrukt.**

bijgaven begraven. Dergelijke begravingen zijn in de regio al eerder aangetroffen, zoals bij de opgraving 'Rijswijk-De Bult', maar lijken een uitzondering. Ter



hoogte van de oostelijke begrenzing is op het erf in een kleine, ondiepe kuil een crematiegraf van een kind van vermoedelijk rond de drie tot zes maanden oud gevonden. Tussen de zeer kleine hoeveelheid verbrand bot en houtskool lagen de deels secundair verbrande scherven van een geveerde beker (Niederbieber 30, techniek b). In dezelfde zone van beide menselijke begravingen is ook een viertal hondenbegravingen gevonden. Het skelet van een vijfde hond lag begraven onderin een kuil die was gevuld met 79 weefgewichten. Een dergelijke hoeveelheid weef-



**Enkele van de 79 weefgewichten op het eerste vlak. Onderin de kuil lag het skelet van een hond. Rechts zijn nog enkele scherven van een pot van zgn. Low Lands Ware zichtbaar.**

gewichten is in de regio ongekend voor de Romeinse Tijd.

In totaal zijn meer dan 30.000 aardewerkfragmenten verzameld, waarvan het merendeel van inheemse, met de hand gevormde, makelij. Op het eerste gezicht lijkt er binnen het spectrum handgevoerd aardewerk sprake te zijn van relatief veel fragmenten met versieringselementen op de rand en/of wand van het aardewerk. In combinatie met enkele fragmenten van glazen ribkommen duidt dit op een vroege begin-datering van de nederzetting rond het midden van de 1ste eeuw na Chr. De nederzetting is ten minste tot in de tweede helft van de 2de eeuw na Chr. bewoond geweest. Bovendien is aan de rand van het nederzettingsterrein een aardewerkdump van uitsluitend Romeinse importen in een kavelsloot gevonden. Dit complex dateert uit het begin van de 3de eeuw. Daadwerkelijke bewoningssporen uit deze periode zijn tijdens de opgraving niet gevonden. Vanwege de redelijke tot goede conservering van de vindplaats konden enkele tientallen metalen objecten - voor het merendeel fibulae, maar ook versierd paardentuig, bronzen vaatwerk en munten - worden geborgen. De meeste voorwerpen bevonden zich in de cultuurlaag.

*Erfgoed Delft e.o./Archeologie,  
Jean Paul Bakx*

### Noordwijk | Boechorst

In de gemeente Noordwijk is een inventariserend veldonderzoek in de vorm van proefsleuven uitgevoerd. Het was een vervolg op een eerdere fase van het inventariserend onderzoek dat bestond uit een karterend booronderzoek. In totaal zijn drie proefsleuven aangelegd. Alle sleuven zijn in eerste

instantie met een breedte van 4 m aangelegd. In totaal hadden de sleuven een gezamenlijke oppervlakte van circa 440 m<sup>2</sup>.

In het plangebied zijn ODS zanden gevormd. Op dit duinzand is een akkerlaag ontstaan met daaronder sporen van akkerbewerking in de vorm van eergetouwkrassen. Op basis van de globale datering van de strandwal en eerdere vondsten uit de omgeving van het plangebied lijkt de akkerlaag uit de periode Neolithicum - IJzertijd te dateren. Daarnaast is sprake van vernatting binnen het plan-gebied, waarbij het duin overgroeid is geraakt door Hollandveen. Lokaal wordt dit onderbroken door een fase waarin stuifzand werd afgezet. Wellicht werd het veengebied gebruikt als weidegebied voor het vee. Hiervoor zijn in het plangebied echter geen aanwijzingen gevonden.

Na de fase van vernatting werd het Hollandveen weer overstoven door duinzand. Waarschijnlijk vond deze



**Schopsteken onder laatmiddeleeuwse/Nieuwe Tijdse akkerlaag.**





overstuiving plaats aan het einde van de IJzertijd of in de Romeinse Tijd. In dit Oude Duinzand is vervolgens wederom een akkerlaag ontstaan. Op basis van vondstmateriaal uit de bouwvoor (o.a. steengoed en een pijpensteel), die direct op deze akkerlaag ligt, is deze akkerlaag gedateerd in de Late Middeleeuwen en/of Nieuwe Tijd. Het gebied zal in deze periode door middel van het zogenaamde 'diepdelven' in cultuur zijn gebracht. Deze activiteit vond nog tot in het midden van de 20ste eeuw plaats.

In de proefsleuven 1 en 2 is een rij palen langs een greppel aangetroffen. Deze palen kunnen worden geïnterpreteerd als zogenaamde 'hoppekuilen'.



#### Mogelijke 'hoppekuil' uit de Nieuwe Tijd.

Dit zijn kuilen waarin de staken voor de teelt van hop stonden. Deze sporen dateren uit de Nieuwe Tijd. In elk van de proefsleuven is onder het Hollandveen in de top van Oud Duinzand een donkergrijze akkerlaag uit de Prehistorie gevonden. In deze akkerlaag, met een dikte die varieert van 5 tot 30 cm, zaten

houtskoolspikkels, fragmenten kwarts, een slijpsteen en enkele kleine fragmenten handgevormd aardewerk. Onder de akkerlaag waren in proefsleuf 1 en 2 eergetouwkrassen aanwezig. Aangezien in proefsleuf



#### Ploegkrassen van een eergetouw.

3 wel de akkerlaag is aangetroffen, maar het vlak niet onder deze laag is aangelegd, wordt verwacht dat ook hier eergetouwkrassen kunnen voorkomen. Ook in een boring van het vooronderzoek is de akkerlaag aangetroffen. Daarmee lijken de akkerlaag en mogelijk ook de eergetouwkrassen zich over het hele plangebied uit te strekken. Bij het akkercomplex wordt een nederzetting verwacht vanwaaruit het land is bewerkt. Hierbij kan worden gedacht aan één of enkele huisplattegronden. In de proefsleuven zijn voornamelijk geen sporen aangetroffen die lijken te wijzen op de aanwezigheid van een dergelijke boerderij.

*RAAP Archeologisch Adviesbureau, Rogier de Groot*

#### Noordzee | Euro-Maasgeul

Vrijdag 12 september 2008 vond Rijkswaterstaat bij werkzaamheden in de Euro-Maasgeul, vaarroute naar de haven van Rotterdam, een fraai historisch kanon op de zeebodem. Het stuk is overgedragen aan de Rijksdienst voor Archeologie, Cultuurlandschap en Monumenten (RACM, afdeling maritiem archeologisch erfgoed) te Lelystad, waar het is onderzocht.



#### Bronzen admiraliteitskanon uit 1631 wordt opgehaald bij Rijkswaterstaat in Scheveningen. Totale lengte, van druif (rechts) tot tromp (links), is 319,5 cm).

Het kanon is van brons en heeft een totale lengte, van druif tot tromp, van 319,5 cm. Het weegt 2103 kg ( $\pm 1$  kg). De eigenlijke loop, van achterkant kulasband tot voorkant tromp, meet 294 cm. De grootste diameter van de loop, direct vóór de kulasband, is 43,3 cm (erop 47,2 cm) en de kleinste, op de hals, is 24,8 cm. De ziel of schietbuis meet 15,2 cm en dat maakt het een 18 à 24-ponder. Het kanon is het breedst op zijn tappen: 59,1 cm. Het stuk is in de getijdenstroom enigszins gezandstraald, er is sprake van lichte galvanische corrosie en het vertoont een aantal kleine mechanische beschadigingen, waardoor



onder andere de afbeeldingen niet meer allemaal gestoken scherp zijn. Aardig detail is de inslag onder grote hoek, schuin van voren, van een klein kaliber kanonskogel: het stuk is tijdens één van de gevechten kennelijk geraakt door vijandelijk vuur.

Bovenop de loop staat de afbeelding van een klimmende leeuw met een zwaard in de rechter klauw en zeven met de punt naar beneden gerichte pijlen in de linker. Achter de leeuw staan twee gekruiste ankers en het geheel staat centraal binnen een lauwerkrans. Dit was in de eerste helft van de 17de eeuw het embleem van de admiraliteiten van de Republiek. Daarvan waren vijf vestigingen, waaronder die “van de Maze”, ook wel “tot Rotterdam” genoemd. Binnen een versierde cartouche onder het admiraliteitswapen is te lezen “D’ ADMIRALITEYT . TOT . ROTTERDAM . A<sup>o</sup> . 1631”, waarbij 1631 het jaar is, waarin het stuk werd gegoten. Op de kulasband staat de maker: “CORNELIS . OVWEROGGE . FECIT . EN . D . I . O . ROTTERDAM”. Dat betekent: Cornelis Ouderogge heeft [mij] gemaakt en D[irk] J[anszoon] O[uderogge] [te] Rotterdam. Het kanon is mooi versierd met



**Na reiniging zijn embleem, cartouche en naam van de gieter goed zichtbaar. Let ook op de gewichtsaanduiding op de achterste kulasband (links).**

acanthusbladeren, Franse lelies en diverse geometrische figuren. Ook de dolfijnen, de hijsogen bovenop het kanon in de vorm van een vis, waren fraai uitgevoerd en ervóór vindt men de twee ineengrijpende handen met de bundel van 7 pijlen, symbool voor “concordia” (eenheid of eendracht). Op de achterste kulasband staan vier nog net leesbare cijfers ingekerfd: 4275. Dit gebeurde destijds na de officiële weging en staat voor het bevonden gewicht in Hollandse ponden (0,494 kg). Het kanon zou volgens dit gegeven dus zo’n 2111 kg gewogen hebben. Dat correspondeert prima met bovengenoemde 2103 kg (verschil van minder dan 0,5%), zeker wanneer we ons realiseren, dat door erosie en enkele kleine beschadigingen iets aan materiaal is verdwenen.

De naam Ouwergogge is nauw verbonden met de geschiedenis van de admiraliteit van Rotterdam, waar gedurende de 17de eeuw drie generaties van dit geslacht werkzaam waren als geschutgieter. Cornelis (circa 1599-1672) volgde vader Jan op in 1625. Hij werkte samen met zijn jongere broer Dirk (na 1600-1649), maar Cornelis was de drijvende kracht, wat mogelijk de reden is voor de wijze waarop Dirk’s bijdrage aan het werkstuk wordt vermeld: met een mager “EN . D . I . O.”. De broers bleven samenwerken tot Dirk’s overlijden in 1649 en tot die tijd is deze afkorting op diverse producten van Cornelis te vinden. Het betreft overigens niet alleen kanonnen – voor de marine is het meervoud ‘kanons’ – maar ook luidklokken en bronzen vizels.

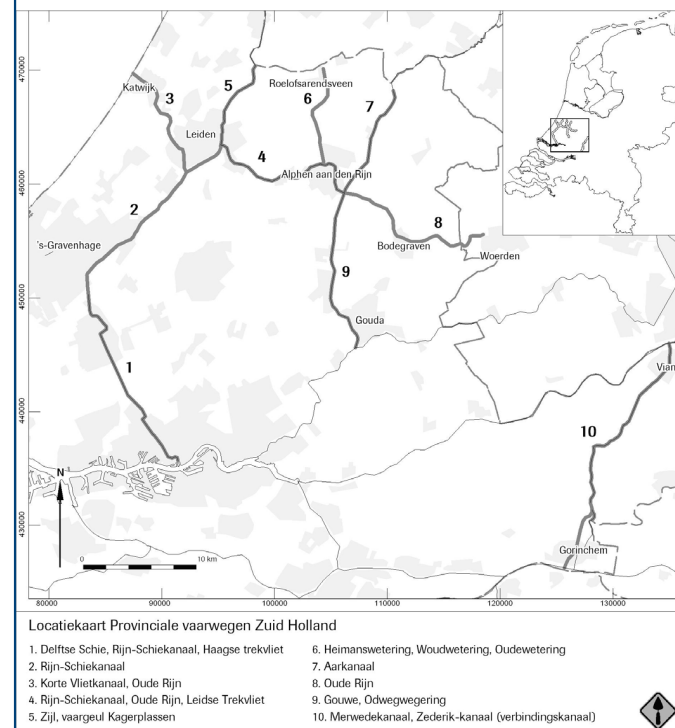
Er bestaat een geground vermoeden dat dit kanon in 1665 op de zeebodem terecht is gekomen met het vlaggeschip *Eendraght* van admiraal Van Wassenaar Obdam, toen dat ontplofte en zonk

tijdens de voor de Republiek rampzalig verlopen zeeslag bij Lowestoft (Tweede Engelse Zeeoorlog, 1665-1667).

*Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, afdeling scheepsarcheologie te Lelystad, Arent Vos,*

### Oude Rijn

De Provincie Zuid-Holland maakt voorbereidingen voor grootschalig baggerwerk in de Oude Rijn en haar zijtakken. Een onderdeel van het voortraject is een archeologisch prospectief onderzoek in de rivierbedding. ADC Maritiem voert deze opdracht voor de provincie uit. Hieronder volgt een kort overzicht van



**Onderzoeksgebieden voor archeologisch onderzoek vaarwegen in Zuid-Holland.**



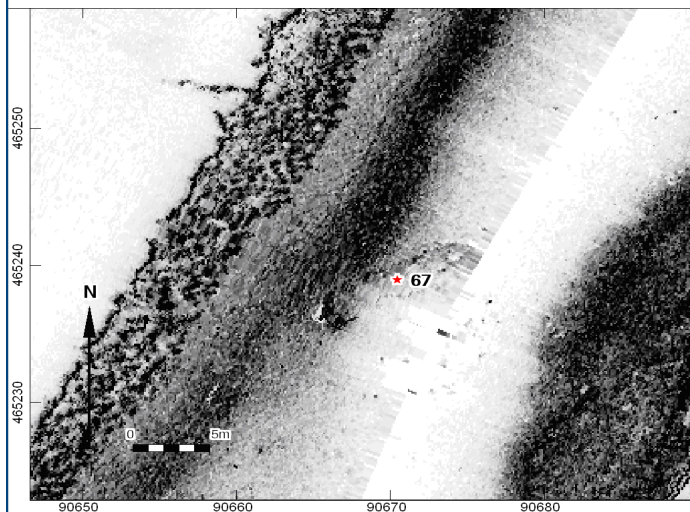


de uitgangspunten en de voorlopige resultaten. Tot op heden zijn bureauonderzoeken in het kader van geplande bodemingrepen in rivieren zelden uitgevoerd. Toch is het net als bij een project op het land mogelijk dezelfde stappen te volgen. Het bureauonderzoek van de vaartrajecten in Zuid-Holland heeft bestaan uit vier onderwerpen: fysische geografie, archeologie, cultuurhistorie en informatie over riviernormalisaties. De theoretische basis van de studie is gevormd door de begrippen maritiem cultuurlandschap, vaarzones en transportzones. Daar waar bij landstudies voornamelijk gekeken wordt naar bewoonbaarheid, is het gebruikelijk om in de context van een rivier te spreken van 'bevaarbaarheid'. Bepaalde scheepstypen met kenmerken die door de tijd heen min of meer gelijk blijven, zijn gebonden aan een bepaald vaargebied en zullen dan ook hier in archeologische context geraken. Toch zijn niet alleen scheepvaartgerelateerde vondsten te verwachten. Het maritiem cultuurlandschap omvat nagenoeg alle aspecten van hoe de mens omgaat met het water in zijn omgeving. Vastgesteld is dat er vier verschillende categorieën vondsten voor kunnen komen in de waterbodem:

- *Vondsten gerelateerd aan scheepvaart: wrakken, ankers, boeien, inventaris, persoonlijke eigendommen en lading.*
- *Menselijke activiteiten langs en deels in de rivier: visserij, vlasroten, wasplaatsen en watermolens.*
- *Infrastructurele ingrepen: oeverbeschoeiingen, aanplempingen, vlonders, kades, veerponten, bruggen, dammen, gemalen, sluizen en dijken.*
- *Depositievondsten in de meest ruime zin van het woord: van nederzettingafval tot rituele deposities.*

Voor de eerste categorie geldt dat dergelijke vondsten onvoorspelbaar zijn en om deze reden is bevaarbaarheid in het verleden de enige voorwaarde voor het voorkomen van dergelijke vondsten. Categorie 2 en 3 kunnen over het algemeen direct gerelateerd worden aan bewoningskernen. De rituele depositievondsten van categorie 4 zijn tot op heden vooral bekend als toevalsvondsten die tijdens baggerwerk boven water zijn gekomen. Toch blijkt er een patroon te zitten in de locatie van deze vondsten. Het gaat voornamelijk om kruisingen, splitsingen en overbruggingen van rivieren, oversteekplaatsen, zones die aangemerkt kunnen worden als machtscentrum, zoals de Romeinse steden en forten, de laatmiddeleeuwse hofsteden en kastelen.

Op basis van deze uitgangspunten is een aantal aandachtsgebieden aangewezen waar veldonderzoek heeft plaatsgevonden. Het veldonderzoek heeft bestaan uit de opname van alle vaarwegen met *side*



**Voorbeeld van een side scan sonarcontact met een scheepswrak.**

*scan sonar*, een booronderzoek langs de Romeinse castella en een kleinschalig onderzoek met grondradar bij *Forum Hadriani*. Het side scan sonaronderzoek heeft ruim 100 contacten opgeleverd die mogelijk archeologisch zijn. Het betreft duidelijk te identificeren scheepswrakken, maar ook clusters van voorwerpen en niet natuurlijke bodemverstoringen.

Prospectief archeologisch onderzoek in de waterbodem door middel van bodempenetrerend geofysisch onderzoek is tot op heden nauwelijks uitgevoerd. Door verbeterde opnameapparatuur en software zijn de afgelopen jaren steeds betere resultaten geboekt bij verschillende soorten waterwerken. Grote objecten blijken daadwerkelijk op te sporen door middel van grondradar. Dit maakte het mogelijk om op basis van inhoudelijke onderbouwing in heel specifiek begrensde zones dergelijk onderzoek met een archeologische doelstelling uit te voeren.

Bij *Forum Hadriani* is een combinatie van grondboringen en grondradaronderzoek verricht. Het booronderzoek wees uit dat zich onder een ca 20 cm dik pakket organisch slib zandige beddingafzettingen bevinden, die gerelateerd kunnen worden aan de Vliet in de Romeinse Tijd. Verschillende vondsten in de boringen, zoals een fragment van een wrijfschaal en geveerd aardewerk, maakten dit duidelijk. Zandige afzettingen zijn goed te penetreren met grondradar. De interpretatie van de radargegevens kan niet tot op het niveau van een concrete benoeming van een soort vondst volgens de gedefinieerde categorieën worden gebracht. Wel is het mogelijk kleine en grote objecten te onderscheiden, clusteringen in de reflecties te begrenzen en de diepte van het object of cluster in



de bodem te bepalen. Bij de interpretatie van de gegevens van de grondradar is een aantal criteria opgesteld waaraan zones zouden moeten voldoen om als mogelijk archeologisch object te worden aangemerkt. Gekozen is voor een clustering van objecten die in zijn geheel is afgedekt. Op basis van deze criteria zijn enkele archeologische aandachtszones gemarkeerd. Het veldonderzoek geeft aanleiding om in 2009 een aantal duikinspecties uit te voeren op de sonarcontacten en de oeverzone van de Vliet bij Voorburg. In aanvulling op dit onderzoek zullen de baggerwerkzaamheden in de aandachtsgebieden begeleid worden.

*ADC Maritiem, W.B. Waldus*

### Reeuwijk | Zoutmansweg

In de gemeente Reeuwijk is ten westen van de Zoutmansweg een aanvullend bureauonderzoek en een inventariserend veldonderzoek uitgevoerd. Het veldonderzoek bestond uit een geofysisch onderzoek in de vorm van een grondradaronderzoek en een booronderzoek. Het onderzoek had tot doel het in kaart brengen van huize Cantwijk. Het bureauonderzoek is een aanvulling op het in 2006 reeds uitgevoerde onderzoek en is uitgevoerd om de archeologische verwachting verder te kunnen specificeren. Op basis van het grondradaronderzoek en het booronderzoek bleek dat in ieder geval een gedeelte van de funderingsresten van voormalig huize Cantwijk vanaf circa 50 cm onder het maaiveld aanwezig is. Deze resten bevinden zich op plaatsen waar ze op basis van de kadastrale minuut uit het begin van de 19de eeuw verwacht werden. Het veldonderzoek heeft geen duidelijke aanwijzingen opgeleverd voor de ligging van de resten van het oorspronkelijke

landhuis uit de 17de eeuw. Dit betekent echter niet dat deze niet aanwezig zijn in het onderzoeksgebied. Het onderscheid tussen recente verstoringen en resten van huize Cantwijk is moeilijk te maken. De archeologische resten zelf zullen gedeeltelijk verstoord zijn door de aanleg van kabel- en leiding-sleuven. Aan de zuidzijde van het onderzoeksgebied zullen de resten mogelijk deels zijn verdwenen door de sloop van een huis gevolgd door de aanleg van een bouwput in de jaren 80 van de 20ste eeuw.

*RAAP Archeologisch Adviesbureau,  
Marianne Rietkerk*

### Ridderkerk en Zwijndrecht | Waalbos

In verband met de aanleg van het Waalbos is een inventariserend veldonderzoek uitgevoerd. Uit eerder uitgevoerd bureauonderzoek bleek dat het grootste deel van het plangebied binnen een gebied ligt met een afwisseling van fluviatiele afzettingen (Formatie van Echteld) en Hollandveen.

In het kader van het karterend booronderzoek zijn alleen die delen van het plangebied onderzocht waar daadwerkelijk sloten en waterpartijen zijn gepland. Daarnaast is een aantal uitwijklocaties onderzocht, evenals een aantal locaties waar bruggen, duikers en stuwen zijn gepland.

Tijdens het veldonderzoek is de verwachte bodemopbouw aangetroffen: komafzettingen met Hollandveen, al dan niet afgedekt door oeverafzettingen. Daarnaast is een aantal (rest)geulen aangetroffen. In het plangebied zijn - naast de reeds uit het bureauonderzoek bekende vindplaatsen - drie nieuwe vindplaatsen aangetroffen. Deze vindplaatsen bevinden zich op de oeverafzettingen. Het gaat om twee concentraties archeologisch materiaal (houtschool

en/of puinspikkels; vindplaatsen 1 en 2). Een lichte verhoging in het landschap waarin puinspikkels zijn aangetroffen, betreft mogelijk ook een vindplaats (vindplaats 3). In alle gevallen gaat het waarschijnlijk om bewoningssporen uit de (Late) Middeleeuwen. Op vindplaats 1 bevinden zich vanaf 0,4 tot 0,9 m onder het maaiveld houtschool en puinspikkels in de oeverafzettingen. Daarnaast zijn op het maaiveld ten noorden en ten zuiden van de Langeweg, twee fragmenten aardewerk uit de Late Middeleeuwen verzameld (een fragment Paffrath aardewerk en een fragment grijsbakkend aardewerk). Ook ter plaatse van vindplaats 2 zijn houtschool en baksteenspikkels aanwezig in de oeverafzettingen. Het vondstniveau, dat tussen 0,3 en 0,35 m onder het maaiveld is aangetroffen, is zowel in de boringen ten westen als ten oosten van de vindplaats al verstoord. De vindplaats vertoont qua vondstinhoud een gelijkenis met de overige bekende vindplaatsen aan de noordelijke rand van het plangebied. Vindplaats 3 betreft een lichte verhoging in het landschap. Hoewel deze verhoging uit natuurlijke afzettingen lijkt te bestaan en geen aanwijzingen voor antropogene ophogingspakketten zijn aangetroffen, zijn wel puinspikkels gevonden in oeverafzettingen ter plaatse van de verhoging in het landschap. In de directe omgeving van de verhoging bevindt zich ook een steilrand. Ten noorden van de Langeweg zijn op luchtfoto's sporen van middeleeuwse verkaveling zichtbaar, die richting deze steilrand en verhoging lijken af te buigen. Mogelijk betreft de verhoging dan ook een locatie van een huisplaats in het middeleeuwse verkavelingssysteem.

*RAAP Archeologisch Adviesbureau,  
Rogier de Groot*





### Rijnwoude-Hazerswoude-Rijndijk | Centrumplan

In verband met voorgenomen herontwikkeling van het centrum van Hazerswoude Rijndijk in de gemeente Rijnwoude is in april tot en met juni 2007 een bureau- en inventariserend veldonderzoek uitgevoerd. Na uitvoer van het (aanvullend) bureauonderzoek is een eerste fase van het veldonderzoek uitgevoerd. Op basis van dit booronderzoek zijn aanbevelingen gegeven voor vervolgonderzoek in het totale plangebied. Voor het plangebied geldt een hoge kans op het aantreffen van vindplaatsen daterend vanaf de Late IJzertijd/Romeinse Tijd. Gezien de crevasse- en oeverafzettingen in de ondergrond kunnen ook oudere resten, uit het Neolithicum en/of de Bronstijd, aanwezig zijn. Speciale aandacht ging uit naar de Romeinse limeszone en het middeleeuwse kasteelterrein Rijnenburg.

Omdat grote delen van het plangebied nog niet door middel van boringen onderzocht waren, kan niet aangegeven worden of er vindplaatsen aanwezig zijn uit de periode Neolithicum tot en met de Middeleeuwen. Wel is bekend op welke sedimenten (oever-, crevasse- of komafzettingen) vindplaatsen uit een bepaalde periode worden verwacht.

Tijdens het onderzoek is, in overeenstemming met de verwachting, een Romeinse limeszone gevonden langs de Da Costasingel. De top van het niveau met grind is aangetroffen op circa 50-65 cm onder het maaiveld (circa 1,6-1,7 m onder N.A.P.).

Langs de limesweg is sprake van een hoge verwachting voor onder andere nederzettingen, grafvelden en wachtposten uit de Romeinse Tijd. In hoeverre deze vindplaatsen nog aanwezig zijn, is afhankelijk van de mate van intactheid van de bodem. Daarom is aanbevolen om op minimaal één andere locatie te

trachten de aanwezigheid van de limesweg vast te stellen (bijv. door middel van proefsleuvenonderzoek) om zodoende van oost naar west een zone te kunnen aangeven waarbinnen de Romeinse weg waarschijnlijk gelegen heeft.

Op basis van het aanvullend bureauonderzoek en het eerste bureauonderzoek kan worden aangenomen dat de locatie van het kasteelterrein van kasteel Rijnenburg, zoals weergegeven op de kadastrale minuut, de juiste is. Het is echter niet uit te sluiten dat er in de Middeleeuwen meerdere (bij)gebouwen stonden, verspreid op het terrein binnen de omgrachtingen. De vondst van muren/kloostermoppen verspreid over het terrein van Oasen duidt hier mogelijk op.

Voor de twee vindplaatsen direct ten zuiden van het monumententerrein geldt dat ze op een terrein liggen dat mogelijk geheel omgracht is geweest en via een brug in verbinding stond met het kasteelterrein. Op dit perceel kan bebouwing hebben gestaan, het kan ook een tuin zijn geweest.

*RAAP Archeologisch Adviesbureau,  
Cathelijne Kruidhof*

### Rijswijk | Klaroenstraat

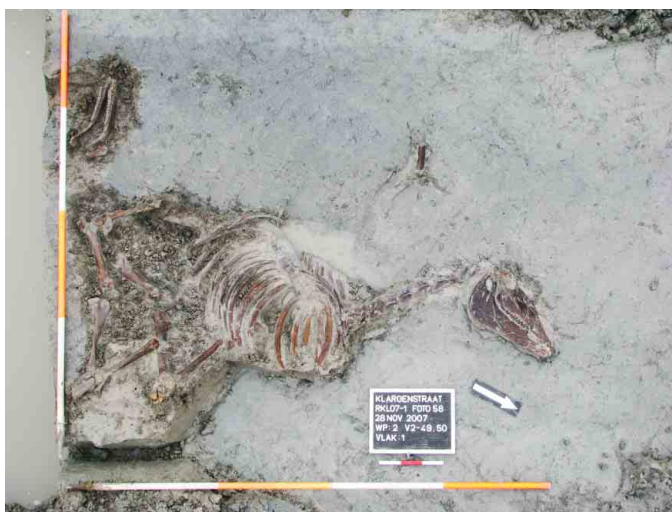
In de eerste weken van 2008 werd een in oktober 2007 gestarte opgraving in opdracht van Woningcorporatie Vidomes voortgezet en afgerond. Het onderzoek was noodzakelijk vanwege de sloop van een flatgebouw en een nieuw bouwplan. Het onderzoeksterrein ligt in een woonwijk en is op enkele honderden meters ten noorden van Rijswijk-De Bult gelegen. Op het laatstgenoemde terrein vond in de jaren 1967-1969 een omvangrijk onderzoek plaats, waarbij een nederzetting uit de 1ste-3de eeuw na

Chr. werd onderzocht. Ten zuiden van de nederzetting werd een verkavelingssysteem in kaart gebracht. Door de bouw van een woonwijk kon destijds niet worden vastgesteld of ook aan de noordzijde van de nederzetting het land verkaveld was.



### Doorsnede van de middeleeuwse gracht.

In de kroniek over 2007 werd verslag gedaan van het onderzoek van 2007. In 2007 werd een structuur aangetroffen, bestaande uit twee parallelgelegen greppels die mogelijk functioneerden als de bermgreppels aan weerskanten van een weg. Dit jaar kwam nog een verkavelingsgreppel tevoorschijn. De oriëntatie duidt op een datering in de Romeinse Tijd. Uit deze vondsten mag worden geconcludeerd dat ook het gebied ten noorden van de nederzetting verkaveld was. Ook is er aantal greppels uit de Late Middeleeuwen gevonden. In één greppel werden de resten van minstens vier paarden gevonden. Van één paard werd een nagenoeg compleet skelet blootgelegd. In 2008 werd onverwacht een omgracht terrein



**Skelet van een paard uit de Late Middeleeuwen.**

aangetroffen. Het vrijwel vierkante terrein meet ongeveer 15 x 15 m. In een greppel werd een kleine hoeveelheid keramiek aangetroffen, in hoofdzaak roodbakkerd aardewerk en steengoed. De woonplaats lijkt maar gedurende een korte periode bewoond te zijn geweest: tweede-derde kwart van de veertiende eeuw. Van de bewoning binnen de gracht zijn geen sporen meer teruggevonden, maar in de vulling van de omgrachting zijn bakstenen gevonden die duiden op een deels in baksteen opgetrokken gebouw. De vindplaats ligt in een zone waar meer boerderijplaatsen uit de Late Middeleeuwen zijn gevonden. Het is echter voor de eerste keer dat er een woonplaats is gevonden; wellicht heeft er een (versterkte) woning gestaan.

Tijdens het onderzoek kon niet worden vastgesteld of er een voorhof was. In de gracht zijn geen brugpalen aangetroffen. Aan de noord-, zuid- en oostzijde zijn geen resten van een voorhof gevonden. Voor de

westzijde blijft de vraag openstaan. De westelijke gracht kon niet volledig worden onderzocht, omdat deze grotendeels buiten het onderzoeksgebied viel.

*Bureau Monumentenzorg en Archeologie van de Gemeente Rijswijk, J.M. Koot*

### Rijswijk | Stadhuislocatie

In 2003 verhuisde de ambtelijke organisatie naar een nieuw gemeentehuis. Het oude gemeentehuis wordt binnen afzienbare tijd gesloopt en vervangen door nieuwbouw, waarbij ook het naastgelegen gebied betrokken wordt. Vanwege de bouwplannen vond in 2008 een inventariserend veldonderzoek plaats. Het voormalige gemeentehuis staat op een bijzondere locatie, omdat daar het paleis van prins Frederik Hendrik stond. Hij liet dit paleis, dat grote bekendheid kreeg doordat er in 1697 de Vrede van Rijswijk werd gesloten, in de jaren 1633-1635 bouwen. Aan het einde van de 18de eeuw werd het paleis gesloopt en werden de voormalige tuinen bebost. Het zuidelijk deel van het bos werd nadien vervangen door tuinderijen, die op hun beurt na de Tweede Wereldoorlog plaats moesten maken voor de stedelijke uitbreidingen. Op het oostelijk deel kwam een gemeentehuis (in gebruik genomen in 1967), in het midden een plantsoen met grote vijver en op het westelijk deel verrees in 1991 de Rijswijkse Schouwburg. De archeologische potentie van het plangebied is hoog. De locatie is immers gelegen op de zuidelijke flank van de strandwal Rijswijk-Voorschoten. Op de flank van de strandwal ligt een laag veen (Hollandveen) met daarop een ruim anderhalve meter dik pakket klei (Gantelafzettingen). Een booronderzoek leverde aanwijzingen op voor bewoning in de Prehistorie. In 2008 vond een proefsleuvenonderzoek

plaats. Het onderzoek spitste zich toe op twee niveaus: het niveau onder de bouwvoor waar zich resten kunnen bevinden van de tuinaanleg van het Paleis Huis ter Nieuwburg en op grotere diepte een niveau met bewoningssporen uit de Prehistorie. In de proefsleuven werden weinig resten van de tuinaanleg aangetroffen. Behalve enkele bij de tuinaanleg gedempte greppels was de belangrijkste vondst uit de paleisperiode een bakstenen duiker met rond gewelf en een vloer van planken. De duiker maakte deel uit van het waterhuishoudingssysteem tussen de verschillende vijvers.



**De duiker is goed zichtbaar. De opgravers staan op de veenlaag waar zich de vondsten van de Vlaardingengroep bevinden.**

Om het diepergelegen niveau te kunnen onderzoeken zijn drie kleine werkputten aangelegd. In elke werkput werden resten uit de Prehistorie gevonden.





Zonder uitzondering bevond het materiaal zich in het veenpakket dat de flank van de strandwal afdekt. De oorspronkelijke top van dit veenpakket was door latere erosie (getijdensysteem de Gantel) verslagen, maar in de resterende basis van het veenpakket bevinden zich de resten van menselijke aanwezigheid: bot (slachtafval), aardewerkfragmenten, natuursteen, waaronder vuursteen, en houtskool. De vondstdichtheid in de vondstlaag neemt naar de onderzijde toe. De botresten zijn vooral afkomstig van gedomesticeerde dieren als varken, rund en schaap/geit, met daarnaast een geringe component wild: een botfragment van gewone zeehond, wild zwijn en enkele fragmenten van steur. De hak- en snijsporen op enkele botten laten er geen twijfel over bestaan dat het hier gaat om slachtafval. Het aardewerk vertoont de kenmerken die passen bij het aardewerk dat we kennen van de zogenaamde Vlaardingengroep. Houtskool bevond zich vooral in de top van het veenpakket. Het organische materiaal (bot en hout- en plantenresten) is matig tot goed geconserveerd. De top van het veenpakket varieert wat betreft de diepteligging enigszins per locatie, tussen 2,44 m onder N.A.P. tot 2,95 m onder N.A.P. Het niveau tot waarop veen werd aangetroffen (de onderkant veenlaag, de overgang van veen naar zand) varieert van 2,79 m onder N.A.P. tot 3,43 m onder N.A.P. Voorzover kon worden vastgesteld betreft het een zone van circa 1 m waarbinnen zich de archeologische resten bevinden. Op basis van de geologische context en de archeologische vondsten wordt de vindplaats in verband gebracht met de Vlaardingengroep met een datering in de periode Midden/Late Neolithicum (Nieuwe Steentijd), grofweg tussen 3400 en 2500 v. Chr.

Vooralsnog ontbreken de gegevens voor een meer precieze datering. Tijdens het veldonderzoek zijn geen nederzettingssporen aangetroffen. De aard en vondstomstandigheden wijzen er echter wel op dat zich elders binnen het plangebied of in de nabije omgeving een nederzettingsterrein uit de Nieuwe Steentijd bevindt.

*Bureau Monumentenzorg en Archeologie van de Gemeente Rijswijk, O. Dorenbos, O. Holthausen en J.M. Koot*

### Rotterdam | CEBECO-terrein

In opdracht van Provast is op de locatie CEBECO-terrein te Rotterdam door het BOOR een verkennend inventariserend veldonderzoek door middel van mechanische grondboringen uitgevoerd. Op basis van een bureauonderzoek is gebleken dat op de locatie mogelijk archeologische waarden aanwezig konden zijn. Tussen minimaal 4,19 m beneden het maaiveld (circa 0,3 m onder N.A.P.) en maximaal 11,3 m beneden het maaiveld (circa 7,4 m onder N.A.P.) is een gemiddeld 525 cm dik antropogeen pakket aangeboord. Het pakket is opgebouwd uit ophogingspakketten (waaronder een dijklichaam), met daaraan gekoppelde bewoningsniveaus (restanten van huiserven) uit de Late Middeleeuwen, eerste helft 14de eeuw tot in de 16de eeuw. De archeologische indicatoren, waaronder aardewerk, onverbrand bot, houtskool, fosfaatvlekken en een grote hoeveelheid puin, bevinden zich uitsluitend in het antropogene pakket. De vondsten dateren voornamelijk uit de tweede helft van de 14de eeuw tot in de 16de eeuw. Uit het bureauonderzoek is gebleken dat in het plangebied rond 1325 een ringdijk, de Vissersdijk, is aangelegd rond het Westelijk Nieuwland. De datering van de verzamelde vondsten

sluit hier goed op aan. Opvallend is wel dat er geen dateerbaar materiaal uit de periode na de 16de eeuw is gevonden. Op basis van het bureauonderzoek werd tussen de bovengenoemde Vissersdijk en de meer naar het zuiden gelegen Blaak een aantal huiserven verwacht. Mogelijk zijn deze jongere bewonings-sporen aangetast of zelfs volledig afgegraven voordat het gebied, na de Tweede Wereldoorlog, werd opgehoogd. Gezien de datering van de vondsten zullen uitsluitend funderingen van de oudste en minst bekende fase van bebouwing gevonden kunnen worden (14de en 15de eeuw).

*Bureau Oudheidkundig Onderzoek van Gemeentewerken Rotterdam, D.E.A. Schiltmans*

### Rotterdam | Grotemarkt Markthal

In opdracht van het Ontwikkelingsbedrijf Rotterdam van de gemeente Rotterdam is op de locatie Grote-



**Impressie van het veldwerk door middel van mechanische grondboringen.**



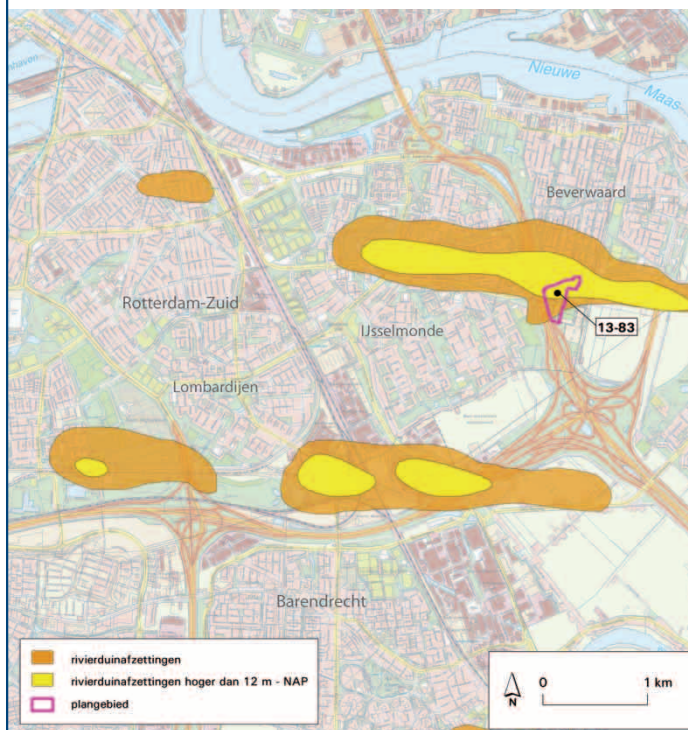
markt Markthal door het BOOR een karterend inventariserend veldonderzoek door middel van mechanische grondboringen uitgevoerd. Het onderzoek is een vervolg op een in 2007 uitgevoerd verkennend inventariserend veldonderzoek door middel van grondboringen.

Verspreid over het plangebied zijn verschillende archeologische vindplaatsen gevonden. In de basis van stroomgordelafzettingen van de Rotte, op de overgang naar het onderliggende veen, zijn enkele brokjes houtskool waargenomen (Romeinse Tijd). Op de stroomgordelafzettingen van de Rotte is een ophogingspakket, bestaande uit mest en klei, aangetroffen, dat gerekend kan worden tot de nederzetting Rotta uit de 9de - 12de eeuw. Op de mariene afzettingen van het Laagpakket van Walcheren (Formatie van Naaldwijk) is een tweede ophogingspakket aangetroffen. Het betreft het dijklichaam van de Vissersdijk, een ringdijk die in 1325 is aangelegd rond het Westelijk Nieuwland. Tot slot is in het plangebied een dik antropogeen pakket aangetroffen dat gekoppeld kan worden aan de ontwikkeling van de stad Rotterdam gedurende de Late Middeleeuwen en Nieuwe Tijd.

*Bureau Oudheidkundig Onderzoek van Gemeentewerken Rotterdam, D.E.A. Schiltmans*

### Rotterdam – Beverwaard | Tramremise

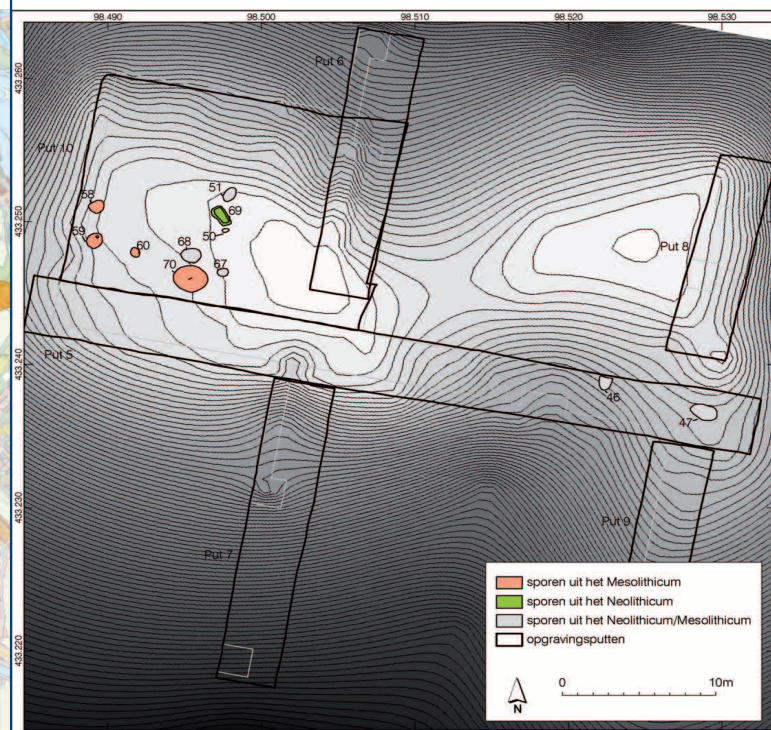
In opdracht van het Ingenieursbureau van Gemeentewerken Rotterdam is door het BOOR tussen 2006 en 2008 archeologisch onderzoek verricht in het plangebied Rotterdam-Beverwaard Tramremise. Het plangebied bevindt zich in de wijk Beverwaard, in de deelgemeente IJsselmonde, gemeente Rotterdam. Tijdens karterend inventariserend veldonderzoek in



### Locatie van het plangebied met rivierduinafzettingen in de omgeving.

december 2006 is in het plangebied een donk gevonden, waarvan de top nog zichtbaar is aan de oppervlakte. De donk maakt deel uit van een uitgestrekt - oost-west georiënteerd - areaal met rivierduinafzettingen op IJsselmonde.

Ter hoogte van de vindplaats zijn in eerste instantie in het kader van een waarderend onderzoek vijf proefsleuven aangelegd en 33 aanvullende boringen gezet buiten de proefsleuven. De uiteindelijke opgraving van een gedeelte van de vindplaats bestond uit een opgravingsput van 20 x 15 m op de top van de donk. Van het waarderend onderzoek en de aansluitende



### Contourlijnenkaart van de rivierduin met de putten en de sporen uit het Neolithicum.

opgraving is het specialistisch onderzoek nog niet afgerond, zodat het onderstaande nog een voorlopig karakter heeft.

Tijdens het onderzoek met proefsleuven zijn in de bovenste 20 cm van het donkzand aardewerk en vuursteen gevonden. Binnen de vondstlaag was geen stratigrafie aanwezig. De vondsten zijn in vakken van 1 x 1 m met de hand verzameld. Daarnaast is van elk vak een grondmonster van 10 liter gezeefd, wat vrijwel geen vondsten opleverde. Op basis van de verzamelde vondsten is een verspreidingskaart gemaakt, waaruit bleek dat vondsten op een groot gedeelte van





de donk aanwezig waren, met een duidelijke concentratie in het zuidelijke gedeelte. In de proefsleuven zijn geen antropogene grondsporen gevonden. Om meer gegevens te verzamelen over de aard, datering en omvang van de vindplaats, is besloten om aansluitend aan het waarderend onderzoek een opgraving uit te voeren op het gedeelte van de donk dat door de voorgenomen bouwwerkzaamheden zou worden bedreigd.

Het aardewerk van Beverwaard Tramremise kan worden toegeschreven aan drie aardewerkgroepen. Het vertoont zowel kenmerken van het Hazendonk-1 aardewerk, zoals bekend van de vindplaats Brandwijk L50, als van het Swifterbantaardewerk van de vindplaats Swifterbant S3-oeverwal. Tevens is Vlaardingenaardewerk aangetroffen dat sterk lijkt op het materiaal dat op de Hazendonk en in Ypenburg is gevonden. Tijdens de opgraving zijn in totaal 11 antropogene sporen gevonden; 9 kuilen en 2 paalkuilen. In 4 van de kuilen is verbrand menselijk bot, houtskool en verbrand vuursteen uit de vulling verzameld, maar opmerkelijk genoeg geen aardewerk. Een vrij grote kuil, met een doorsnede van 2,20 m en een diepte van 0,70 m, bevatte slechts enkele fragmenten van een menselijk dijbeen. De overige drie kuiltjes waren circa 0,85 tot 1,10 m in doorsnee en hadden een diepte van 10 tot 30 cm. De kuiltjes waren vrijwel geheel gevuld met verbrand menselijk bot. Een van de kuiltjes leverde naast verbrand bot en vuursteen nog twee intrigerende vondsten op: een platte steen (mogelijk een nauwelijks gebruikte slijpsteen) en een geröllkeule.

Het gewicht aan determineerbare crematieresten uit de 4 kuilen was vrij gering en varieerde van 13 tot 84 gram. Het botmateriaal was sterk gefragmenteerd en



**Doorsnede door kuil met crematieresten met fragment zandsteen en geröllkeule in situ.**

over het algemeen goed verbrand. In drie kuilen waren verschillende delen van het skelet aanwezig, vooral de compactere botdelen van de schedel en de schachten van de pijpbeenderen. De spongieuze botdelen van bijvoorbeeld ribben, wervels en bekken, waren minder goed bewaard gebleven. Op basis van de gedetermineerde botdelen kan worden geconcludeerd dat in 2 kuilen de resten van een individu met een leeftijd tussen (respectievelijk) circa 10-40 jaar en circa 10-34 jaar zijn aangetroffen. De derde kuil met voldoende determineerbare botdelen bevatte de resten van een mogelijk vrouwelijk individu met een leeftijd tussen circa 12-40 jaar. Naast verbrand menselijk bot zijn in drie kuilen tevens enkele verbrande botjes van middelgrote zoogdieren en varken of wild zwijn aangetroffen. De vondst van een geröllkeule in een van de kuilen is opmerkelijk, omdat dit type artefact tot nu toe in



**De geröllkeule.**

Nederland nog nauwelijks in goed gedateerde contexten is gevonden. Geröllkeulen of rolsteenhamers kunnen gedefinieerd worden als stenen (vaak rolstenen) met een, in zijaanzicht, zandlopervormig gat of met één of twee, aan weerszijden ongeveer tegenover elkaar gelegen, verdiepingen of dellen. Over het algemeen wordt aangenomen dat het een werktuig uit het Mesolithicum-Vroeg Neolithicum is. De functie van geröllkeulen staat, zelfs na een recente vergelijkende studie van 49 exemplaren nog steeds niet vast. Nog opmerkelijker is de context waarin de Rotterdamse geröllkeule zich bevond. Exemplaren uit Swifterbant en Hattem zijn gevonden in haardkuilen uit het Mesolithicum. Het exemplaar van de opgraving Beverwaard Tramremise bevond zich in een kuil met veel verbrand menselijk bot, waarvan niet mag worden uitgesloten dat het een depositie van crematieresten betreft. De geröllkeule zou in dat geval een grafgift kunnen zijn.

*Bureau Oudheidkundig Onderzoek van Gemeentewerken Rotterdam, P.H.J.I. Ploegaert*



### Rotterdam | IJsselmonde 't Hart

In opdracht van het Ontwikkelingsbedrijf Rotterdam van de gemeente Rotterdam is op de locatie IJsselmonde 't Hart door het BOOR een opgraving uitgevoerd. Het onderzoek is een vervolg op een verkennend (2004) en karterend (2007) inventariserend veldonderzoek door middel van grondboringen. Tijdens het inventariserend veldonderzoek zijn in het plangebied twee rivierduintoppen aangeboord. Beiden toppen worden bedreigd door de aanleg van een woontoren met bijbehorende parkeergarage, waarbij de bodem wordt ontgraven tot 5,0 m onder N.A.P. De opgraving was gericht op het documenteren van bewoningssporen op de twee rivierduintoppen. Op basis van het uitgevoerde inventariserend veldonderzoek bestond het vermoeden dat het zou gaan om kleine plekken met bewoningssporen, die waar-



**Aanleg van het vlak ter plaatse van de noord-oostelijke rivierduintop.**

schijnlijk het resultaat zouden zijn van een kortstondig verblijf. Tijdens de opgraving werd dit beeld bevestigd. Er zijn slechts enkele (losse) grondsporen, ter hoogte van de zuidwestelijke top, gevonden. Op de noordoostelijke top zijn geen grondsporen waargenomen. Afvallagen op de flank van de rivierduintoppen ontbreken.

De archeologische indicatoren bestaan uit houtskool, enkele stukjes vuursteen (waaronder twee fragmenten van een kling) en een fragment aardewerk. Het aardewerk kan gedateerd worden in het Neolithicum. De opgraving zal in 2009 verder worden uitgewerkt. Op basis van paleobotanisch en C14 onderzoek wordt er mogelijk meer inzicht verkregen in de aard en datering van de bewoningssporen op beide rivierduintoppen.

*Bureau Oudheidkundig Onderzoek van Gemeentewerken Rotterdam, D.E.A. Schiltmans*

### Spijkenisse | De Dalle

Om de waterhuishoudkundige situatie op Putten te verbeteren heeft het waterschap Hollandse Delta een Waterbeheersplan Putten opgesteld. Een belangrijk onderdeel van het Waterbeheersplan vormt de verbreding en optimalisering van het water de Dalle, ten westen van Spijkenisse. In 2007 heeft het BOOR in opdracht van Hollandse Delta het tracé van de te verbreden Dalle onderzocht op de aanwezigheid van archeologische waarden. Dit is gebeurd door het verrichten van een verkennend inventariserend veldonderzoek, uitgevoerd door het zetten van grondboringen.

In de Polder Simonshaven kruist de Dalle de geul- en oeverafzettingen van een Calais IV-kreek. In deze afzettingen zijn bij Hekelingen en bij Simonshaven

sinds de jaren vijftig van de vorige eeuw enkele malen archeologische waarden uit het Laat-Neolithicum (Vlaardingencultuur) en de Vroege Bronstijd gevonden en gedocumenteerd. De begeleiding is in september 2008 uitgevoerd door het BOOR in opdracht van het waterschap.

In de afzettingen van de (lage) zuidelijke oever van de Calaiskreek zijn verspreid over het onderzoeksgebied een aangepunte houten paal, een fragment van een vuurstenen bijl of dissel en twee kleine houtskoolconcentraties (diameter ongeveer 50 cm) uit de periode Laat-Neolithicum - Vroege Bronstijd gevonden. De sedimenten van de (hogere) noordelijke oever van de kreek konden als gevolg van de aanwezigheid van een pijpleiding niet worden bekeken. Een onderlinge samenhang tussen de archeologische waarden op de zuidelijke oever kon niet worden vastgesteld; de vondsten waren lastig te duiden. Ze vormen waarschijnlijk de neerslag van incidentele, kortstondige bezoeken aan de voor een langdurig verblijf minder geschikte delen in het landschap vanuit de meer intensief en permanent gebruikte hoog opgeslibde delen van de oevers van de kreek bij bijvoorbeeld Hekelingen.

*Bureau Oudheidkundig Onderzoek van Gemeentewerken Rotterdam, J.M. Moree*

### Wassenaar | Terrein Berkheide

De Werkgroep 's-Gravenhage van de AWN, Afdeling Den Haag en Omstreken, heeft in 2002 en 2008 veldverkenningen gehouden op het terrein Berkheide (in beheer bij SBB). Doel van de verkenning in 2008 was om te zien of het archeologisch beeld van het in verstuiwing zijnde duinterrein veranderd was, ondanks de afnemende verstuiwingsgraad. Sinds 2002 vinden er slechts lokaal nieuwe kleinschalige ver-





stuivingen plaats. Het algemene archeologische beeld van 19de-eeuwse strooivondsten in de duinvalleien werd in 2008 bevestigd. Deze vondsten horen bij het gebruik van de duinvalleien als 'aardappellandje' door de Katwijkse bevolking uit die tijd.

Nieuw was een locatie met vroegmiddeleeuws aardewerk (Merovingisch-Karolingisch, 'Alzey, Walberberg en Mayen' bevestigd door Drs. Menno Dijkstra, UvA) ter hoogte van Aal van Geertedel, in het zuidelijk gedeelte van Berkheide. Het verzamelde materiaal bevond zich in een door de schoonmaakoperatie veroorzaakte secundaire positie over een oppervlak van circa 100m<sup>2</sup>. De vondsten bestaan uit: aardewerk en proto-steengoed (55 grotere en kleinere scherven) van meer dan 12 verschillende baksels, een grote metaalslak, veel botfragmenten en wat stukjes tufsteen en tefriet alsook pick-ups van Romeinse baksteen. De locatie wordt voorlopig geïnterpreteerd als een nederzetting à la Frankenslag, Scheveningen. De nadruk van de datering ligt op de 7de eeuw, maar er is ook enig 6de-eeuws en 8ste-eeuws materiaal aanwezig.

*AWN afdeling Den Haag en Omstreken  
Bert van der Valk*

### Wateringen | plangebied Juliahof

Van begin oktober tot en met midden december 2006 heeft ADC ArcheoProjecten in opdracht van de Gemeente Westland een opgraving uitgevoerd op de nieuwbouwlocatie Juliahof te Wateringen. Het totale plangebied heeft een oppervlakte van circa 5,5 ha. Van de aanwezige vindplaats met vooral Romeinse bewoningssporen zijn drie delen geselecteerd (aangeduid als zone 1, zone 2 en zone 3/4) met een gebiedsomvang van 1,03 ha. De overige delen

van de vindplaats zullen door inpassing behouden blijven. Vooral het deel van zone 1, in de richting van de Kwaklaan, geldt als zeer kwetsbaar, aangezien het vondstniveau zich hier al op 30 cm beneden het maaiveld bevindt. Eerder onderzoek, uitgevoerd door Hollandia, heeft aangetoond dat er meerfasige erven aanwezig zijn.

In zowel de zones 1 als 3/4 werd een meerfasige huisplaats aangetroffen op de noordelijke oeverwal van de Gantel. Zone 2 bevindt zich waarschijnlijk net aan de rand van een vindplaats. In deze zone werden enkele vondstrijke kuilen gevonden. Ook werden aan de zuidzijde van zone 2 een tweetal crematies gevonden, gelegen buiten de verkaveling die de afzonderlijke erven met elkaar verbond. Niet ver daarvandaan (nabij zone 1) had Hollandia tijdens het proefsleuvenonderzoek ook al een crematiegraf aangesneden; althans, dat kon aangenomen worden op grond van de concentratie aardewerk (de crematieresten werden niet gevonden). Buiten de verkaveling die de huisplaats van zone 1 omringde, werd eveneens een crematiegraf gevonden.

Binnen zone 1 werden aan de hand van oversnijdingen van wandgreppels drie bewoningsfasen onderscheiden. Door het beperkte karakter van het onderzoek valt de plattegrond van de huisplaats niet nader te reconstrueren. De meerfasige huisplaats in zone 3/4 kon mede door een kleine plaanpassing wel bijna helemaal gedocumenteerd worden. Het erf is omringd door een kavelsloot, waarbij in het centrum een hoofdgebouw aanwezig is dat op basis van de oversnijdingen van de huisplattegronden en het slotenpatroon mogelijk drie bewoningsfasen heeft gekend. De vroegste bewoningsfase kan in het laatste kwart van de 1ste eeuw, en de jongste fase kan in het midden

van de 2de eeuw gedateerd worden.

Binnen de begrenzingen van het erf bevond zich een zone met smalle greppels; waarschijnlijk was dit een moestuin. In het noordwesten van het erf is een afrastering aanwezig die als veekraal gediend kan hebben. Hier werd ook een palenzwerm aangetroffen; waarschijnlijk afkomstig van enkele bijgebouwen of spiekers. Daarnaast werden nog enkele waterputten gevonden. Meer naar het westen lijkt aansluitend op het erf sprake te zijn van nog een erf, waarbij een deel van een huisplattegrond is aangesneden, die ook meerfasig lijkt te zijn. De vroegste fase van deze huisplattegrond in combinatie met enkele kuilen en het oudste slotenpatroon, lijken op een bewoningsfase ergens in de tweede helft van de 1ste eeuw te wijzen.

Uit de sporen werden enkele vroegmiddeleeuwse scherven verzameld. Deze lijken erop te duiden dat er vanaf de 6de/7de eeuw enige menselijke activiteit is geweest en er mogelijk in de buurt sprake was van bewoning. Het Gantelsysteem reactiveerde door stormvloeden in de 11de eeuw (OSL-datering: 930 ± 80 jaar voor heden; tussen 997 en 1157; in deze periode vallen de historisch bekende stormvloeden van 1014 en 1134). Kort daarop bleken de oude woonplekken uit de Romeinse Tijd weer bewoond te zijn, getuige een meerfasige laatmiddeleeuwse hooimijt net ten noorden van de huisplaats in zone 3/4. Tevens werd in deze zone een laatmiddeleeuwse waterput in een profielwand gedocumenteerd. Tijdens het proefsleuvenonderzoek werd in de nabijheid al een wandgreppel van een mogelijke laatmiddeleeuwse boerderij gevonden. Deze is niet verder opgegraven. Op basis van het aardewerk en de in het vlak aangetroffen metaalvondsten lijkt de bewoning in zone 3/4 en zone 1 vanaf de 2de helft van de eerste eeuw



te beginnen en mogelijk door te lopen tot aan het begin van de derde eeuw. Mogelijk verplaatste de bewoning zich aan het begin van de 3de eeuw richting zone 2, waar in enkele kuilen aardewerk uit de eerste helft van de 3de eeuw aanwezig is (waaronder een terra sigillata wrijfschaal en twee geverfde bekers (Niederbieber 33) in combinatie met gefragmenteerd bouwmateriaal.

Het handgevormde aardewerk uit zone 1 kan op basis van de randen en de versieringselementen vanaf de 1ste eeuw worden gedateerd. Op basis van het aardewerk lijkt deze vindplaats tot aan het einde van de 2de eeuw in gebruik te zijn geweest. Naast het handgevormde aardewerk is Low Lands Ware de belangrijkste categorie aardewerk. Enkele andere importstukken, waaronder een geverfde beker kunnen in de 1ste eeuw worden gedateerd. Op een fragment van een terra sigillata bord is een graffito aanwezig waarop waarschijnlijk Quintus of een daarop gelijkende persoonsnaam staat.



**Fragment van een terra sigillata bord met waarschijnlijk de naam Quintus daarin gekrast.**

In zone 3/4 bestaan de oudste aardewerkvormen uit enkele handgevormde potjes en scherven van terra nigra aardewerk. Ook zijn er vijf verschillende terra sigillata borden gevonden (Drag 32), die gedateerd kunnen worden vanaf 160 n. Chr.

In zone 3/4 is een vijftal 1ste-eeuwse munten gevon-

den. Een denarius van Caracalla (198-217) uit het begin van de 3de eeuw is de jongste munt. In zone 1 zijn als grenzen voor de datering enerzijds een denarius van Vespasianus (69-81) en anderzijds een as van Marcus Aurelius (161-180) gevonden.

De metaalvondsten bestaan uit verschillende soorten fibulae, enkele onderdelen van een zwaardgordel, onder andere een bevestigingselement van een Balteusgordel (militaire uitrusting die gebruikt werd vanaf de tweede helft van de 2de eeuw). Daarnaast zijn er enkele metalen onderdelen van paardentuig gevonden. Een puntversierde ovale schijffibula met ingelegd glas spreekt het meest tot de verbeelding.



**Schijffibula met ingelegd glas.**

Van de bouwfragmenten zijn de baksels onderzocht. Deze vertoonden overeenkomsten met de baksels van de vindplaatsen Harnaschpolder en Poeldijk Westhof. Tevens is een stukje vensterglas gevonden. Het natuursteen is onder te verdelen in maalstenen, slijpgereedschap, een fragment van kwartsiet met enkele afslagnegatieven en een behoorlijke hoeveelheid onbewerkte stenen (afkomstig van de nabijgelegen rivierafzettingen).

Opvallend zijn de crematiegraven die op basis van het gedraaide aardewerk in de 2de tot begin 3de eeuw gedateerd worden. Twee van de crematiegraven zijn

zogenoeten 'Brandgruben' en worden gekenmerkt door de depositie van de crematieresten in een grafkuiltje, vermengd met de brandstapelresten, zoals houtskool, verbrande klei en bijgaven bestaande uit kapot aardewerk. Een derde crematie is mogelijk een 'Brandschüttungsgrab', gekenmerkt door een grote hoeveelheid houtskoolresten, de resten van enkele verbrande potjes en een concentratie gecremeerde botresten onderin de grafkuil. Bij alle drie de crematies gaat het om volwassen individuen, mogelijk is één van de personen een vrouw. Overige in het oog springende deposities betreffen een halve maalsteen in een middenstaander van de huisplattegrond in zone 3/4, een groot deel van een Romeins gedraaid potje in een wandgreppel in zone 1 en een deel van een Romeinse voorraadpot met een hiertegenaanliggende slijpsteen aan het uiteinde van een greppel in zone 1. Deze deposities hebben kennelijk betekenis gehad voor de toenmalige bewoners, net als het begraven van een hond in een smalle greppel, en mogelijk ook de pijpaarden beeldjes, waarvan fragmenten gevonden werden. In zone 2 is een deel van een menselijk figuur, gekleed in een geplooid mantel gevonden. Vorm en stijl komen overeen met de Juno en Fortuna beeldjes die in Duitsland zijn gevonden. Zadenonderzoek leverde resten van haver, gerst en tarwe op. Het pollenonderzoek wijst uit dat gedurende de gehele periode sprake was van een tamelijk open landschap, waarin grasland het dominante vegetatietype was. In de loop van de tijd blijkt het milieu te verzoeten. De vele sporen van mestschimmels onderin een bemonsterde greppel wijzen op veehouderij. Aanwijzingen voor akkerbouw in het pollenonderzoek zijn weliswaar schaars, maar aanwezig.





Uit het micromorfologische onderzoek van een monster dat genomen is aan de noordzijde van zone 3/4 blijkt er sprake van stookactiviteiten, die mogelijk in verband zijn te brengen met het afbranden van gewassen. Uit het botmateriaal komt naar voren dat veeteelt een rol van betekenis heeft gespeeld. De oudere run-deren zijn gehouden voor het leveren van melk en trekkracht en het instandhouden van de kudde. De halfvolwassen dieren werden gehouden voor hun vlees. Ook bij de schapen is vlees een belangrijk product. Schapen kwamen meer voor dan runderen (overeenkomstig overige vindplaatsen in het Westland).

*ADC ArcheoProjecten, E. Eimermann*

*Het spreekt voor zich dat de resultaten van dit onderzoek te danken zijn aan de verschillende deelstudies van onder andere de volgende specialisten: S. Baetsen, Y. van Dijk, R. Exaltus, H. van Haaster, K. Hänninen, T. Vanderhoeven, N. Jaspers, M. Langeveld, L. van der Meij, F. Reigersman- Van Lidth de Jeude, C. van Pruisen, E. Kars en W. van Zijverden*

### Westland | Tracé Parc Westland Mars

In verband met de voorgenomen uitbreiding van het bedrijventerrein FloraHolland (Trade Parc Westland Mars) in de gemeente Westland is een bureau- en inventariserend veldonderzoek uitgevoerd. Op basis van de resultaten van het bureauonderzoek gold bij de aanvang van het veldonderzoek voor het plangebied een middelmatige tot hoge verwachting voor het vinden van waardevolle (intacte) archeologische overblijfselen uit de Late Bronstijd tot en met de Nieuwe Tijd. In het plangebied zijn drie archeologische vindplaatsen bekend. Het zijn mogelijk een nederzettingsterrein en een beschoeiing uit de Romeinse Tijd.

Daarnaast zijn in een slootvulling fragmenten aardewerk uit de Romeinse Tijd, Middeleeuwen en Nieuwe Tijd gevonden. De vindplaatsen liggen alle aan de Middelbroekweg. In overeenstemming met wat verwacht werd op basis van het bureauonderzoek zijn tijdens het veldonderzoek twee nieuwe archeologische vindplaatsen gevonden.

In de noordoosthoek van het plangebied werd aan het oppervlak een concentratie fragmenten roodbakend geglazuurd aardewerk gevonden met een datering Late Middeleeuwen - Nieuwe Tijd. Hier zou de op de kaart van Jacobz afgebeelde huisplaats uit de Nieuwe Tijd (vindplaats 1) kunnen liggen. Ter hoogte van de huisplaats is een gedempte sloot gevonden die mogelijk bij de erfafscheiding van de huisplaat hoort. In het plangebied is een mogelijk oudere bouwvoor onder de verstoorde toplaag aangetroffen, die waarschijnlijk samenhangt met deze vindplaats. In de noordoosthoek bevindt zich mogelijk ook een dijk of ophooglaag uit de Romeinse Tijd (vindplaats 2).

Op 1,2 m onder het maaiveld is een fragmentje handgevormd aardewerk daterend uit de Late IJzertijd/ Romeinse Tijd gevonden. Direct ten zuiden ervan is in een boring tussen 1,25 en 2,10 m onder het maaiveld een pakket aangetroffen met een afwisseling van kleilagen met abrupte overgangen. In de top van dit pakket is houtskool en puin gevonden, hetgeen duidt op een antropogeen ophogingspakket. De exacte aard van dit pakket is nog onduidelijk. Mogelijk betreft het een dijk of terp. Het pakket wordt afgedekt door natuurlijke, zandige klei. Op basis van de afdekking met natuurlijke afzettingen dateert deze vindplaats mogelijk uit de Romeinse Tijd.

*RAAP Archeologisch Adviesbureau,  
Suzanne de Kruijff*

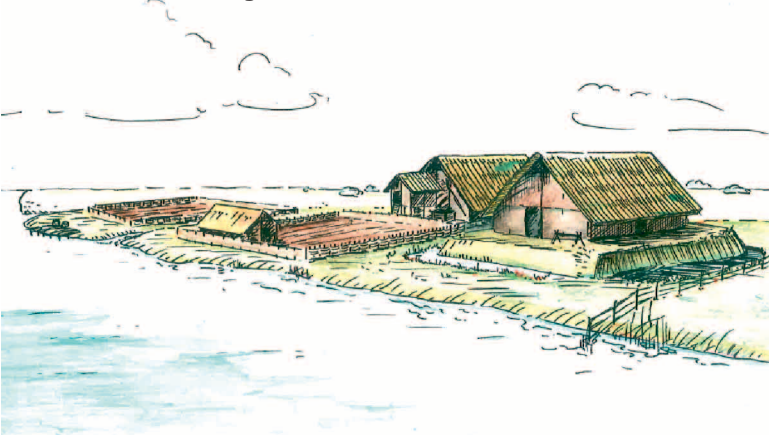
### Westland-Maasdijk | Honderdland

In de polder Honderdland in de gemeente Westland is een opgraving uitgevoerd in verband met de voorgenomen ontwikkeling van een bedrijventerrein. De opgegraven vindplaats en het voorgaande boor- en proefsleuvenonderzoek hebben een schat aan informatie opgeleverd. Het landschap in plangebied Honderdland lijkt wezenlijk anders te zijn dan het beeld dat men vroeger had. Het landschap van voor de grote overstromingen uit de 11de en 12de eeuw blijkt minder geërodeerd te zijn dan voorheen werd gedacht. Sporen van voor deze periode kunnen ook meer richting Naaldwijk in de polder Honderdland verwacht worden. Niet alleen aan de noordzijde van de aangetroffen Maastak, maar ook ten zuiden hiervan kan bewoning plaats hebben gevonden. Eventuele Romeinse bewoningssporen kunnen ook nog aanwezig zijn.

Het onderzoek van de vindplaats heeft geen directe aanwijzingen opgeleverd over de locatie van bewoning uit de Romeinse Tijd, al wijst het voorkomen van hergebruikt Romeins bouw materiaal en enkele Romeinse scherven op bewoning in de onmiddellijke omgeving. Een bewerkte laag en één grondspoor wijzen mogelijk wel op het gebruik van het landschap in deze periode. De ten noorden van het plangebied aangetroffen Romeinse weg doet vermoeden dat de Oude Maasdijk (ter hoogte van de huidige A20/N213) het verlengde is van deze Romeinse weg. Het Romeinse bouw materiaal (o.a. tufsteen en tegulae met stempel van de Romeinse vloot) wijst op mogelijk militaire bebouwing. De plaats waar een zijgeul samenkomt met de Maas is de aangewezen plek voor bijvoorbeeld een vlootstation. Als gevolg van vernatting is het landschap in of na de



Romeinse Tijd afgedekt met een dunne laag bosveen. Een datering van het bosveen wijst uit dat dit broekbos na de 2de eeuw na Chr. en voor de 5de eeuw na Chr. is overstroomd. Ter hoogte van de vindplaats vormde zich vervolgens een circa 75 m brede kwelder of oeverwal langs een Maastak. Dat het een Maastak betreft blijkt uit het feit dat ten zuiden van de aangetroffen geul eveneens smalle geultjes, komafzettingen en dunne laagjes bosveen zijn aangetoond. Vermoedelijk is eerder sprake van een brede delta met smallere en bredere geulen dan van één brede monding. Nadat de kwelderwal was gevormd, is deze plek rond 950 gekozen om er een boerderij op te bouwen. Het hogere deel is gebruikt om voor eigen gebruik een aantal gewassen te verbouwen en om de gebouwen te plaatsen. Het grasland in de lagere delen van het landschap is waarschijnlijk gebruikt om het vee te weiden. Uit het archeo-zoölogisch onderzoek blijkt dat er niet alleen schapen gehouden werden op de kwelders, maar vermoedelijk ook paarden en runderen. Dichterbij huis zijn mogelijk ook varkens gehouden.



**Reconstructie van het boerenerf.**

Naast de aangetroffen huisplattegrond, die is geïnterpreteerd als boerderij, is een terp opgeworpen. Afgezien van enkele staken die het terplichaam bijeen moesten houden, zijn er binnen de bijbehorende greppels geen sporen aangetroffen. Het is onduidelijk of de terp gelijktijdig aangelegd is met de huisplattegrond of dat deze is aangelegd vanwege ernstige wateroverlast.

Uit het palynologisch onderzoek komt naar voren dat het landschap vrijwel boomloos was ten tijde van de bewoning. Het is onwaarschijnlijk dat dit het gevolg was van massale kap van het bos. Er zijn ook weinig aanwijzingen voor uitgestrekte broekbossen. Het meer landinwaarts gelegen veenlandschap zou om die reden eerder als een hoogveenlandschap gekenmerkt kunnen worden. In hoeverre de bewoning op deze plek heeft bijgedragen aan de ontginning van dit veenlandschap is onduidelijk. Tevens kan niet met zekerheid gezegd worden of de ontginning van de kwelderwal is opgezet of gestimuleerd vanuit het nabijgelegen grafelijke hof van Maasland of dat het een 'vrije' boerenontginning is. De 'zuidelijke' vorm van de plattegrond zou aanleiding kunnen geven tot de gedachte dat de ontginners Brabanders of Vlamingen waren. Op basis van het aardewerk-assemblage kan gesteld worden dat de bewoning eindigde rond 1020. Dit valt samen met de historisch bekende overstrooming van 28 september 1014. Mogelijk kan deze catastrofe de reden zijn waarom de bewoning op deze plek ophoudt. Het aantreffen van ploegsporen binnen de huisplattegrond en de dichtgeworpen waterput wijzen er mogelijk op dat nadat de bewoning is opgegeven, men toch is teruggekeerd om de hogergelegen plek te blijven gebruiken als akker. Het is echter ook mogelijk dat de boerderij

eerder dan de overstrooming is opgegeven en men op de terp is gaan wonen. In dat geval is de oude boerderij geleidelijk vervallen. Er zijn namelijk geen aanwijzingen gevonden voor het feit dat de palen van de boerderij zijn uitgetrokken. De palen van de spieker zijn echter wel verwijderd.

Na de 11de- en 12de-eeuwse overstroomingen werd het gebied in 1242 ingedijkt. De Oude Maasdijk (ter hoogte van de huidige A20/N213) dateert uit de 12de eeuw. De naam Huntenesse die het gebied dan krijgt, is vermoedelijk afkomstig uit een samenstelling van de naam van de vermoedelijke eigenaar Gerardus de Honte en Nesse. Dit laatste wijst erop dat het een gebied van ingedijkte kwelders betreft. Een andere verklaring voor nes is landtong of landpunt. Deze vorm komt overeen met de ligging van de vindplaats en de directe omgeving ten opzichte van geulen.

*RAAP Archeologisch Adviesbureau, Jan-Willem de Kort  
& Yannick Raczynski Henk*

### Zederik – Tienhoven | Huis Herlaar

Tussen 9 oktober en 19 december 2007 heeft SOB Research in opdracht van de Gemeente Zederik in verband met de geplande aanleg van rioolpersleidingen op het terrein van het Slot Herlaar het voorgenomen riooltracé middels een proefsleuvenonderzoek en een archeologische begeleiding onderzocht.

Bij het onderzoek konden verschillende sporen uit de Late Middeleeuwen en Nieuwe Tijd worden gedocumenteerd. Het betrof de restanten van een ronde toren die vermoedelijk tot een laatmiddeleeuwse bouwfase van het Huis Herlaar heeft behoord. Daarnaast werden zowel de binnen- als de buitengracht aangesneden. Deze grachten lagen in de 18de





eeuw rondom het kasteelterrein en zijn in de 20ste eeuw gedempt. Het uit de vulling van de grachten afkomstige vondstmateriaal doet vermoeden dat deze grachten waarschijnlijk al in de Late Middeleeuwen in gebruik waren. Dit zou kunnen betekenen dat men in de 18de eeuw geen nieuwe grachten heeft aangelegd, zoals op basis van historisch onderzoek wordt verondersteld, maar de bestaande grachten heeft gebruikt en eventueel aangepast. Ook is gebleken dat de grachten breder waren of een ander verloop kenden, dan wordt aangegeven op het Kadastrale Minuutplan van 1822. In de vulling van de binnengracht zijn een brugpeiler, vermoedelijk uit de Nieuwe Tijd, en een vondstconcentratie met 18de-eeuws afval ontdekt. Buiten het eigenlijke kasteelterrein is een greppel aangetroffen die in de Nieuwe Tijd gedempt is en die mogelijk kan worden toegeschreven aan de 18de-eeuwse tuin die rondom het kasteelterrein heeft gelegen.

Het aangetroffen muurwerk (de toren en de brugpijler) is in situ bewaard, maar is voorzien van een smalle opening waardoor de rioolbuis gelegd is. Op basis van de onderzoeksresultaten kan worden gesteld dat de grachten rondom het voormalige kasteelterrein nog intact in de ondergrond aanwezig zijn en dat er een kans bestaat dat er nog restanten van het kasteel zelf (of zijn opvolger) in de ondergrond bewaard zijn gebleven.

*SOB Research,  
Jeroen Ras*

Redactie en eindredactie:  
**TGV teksten & presentaties, Leiden**

Vormgeving:  
**Bannink Publiciteit, Leimuiden**

Webredactie:  
**Marloes Wellenberg, Erfgoedhuis Zuid-Holland**



Anscher, T.J. & E.F. Gehasse, 1993: 'Neolithische en Vroege Bronstijd-bewoning langs de benedenloop van de Overijsselse Vecht' in: J.H.F. Bloemers, W. Groenman-van Waateringe en H.A. Heidinga (red.), *Voeten in de aarde. Een kennismaking met de moderne Nederlandse archeologie*, Amsterdam 1993, p. 25-44.

Baarsel, van M., 1992: *Van Aardappelmarkt tot Zwijndrechts Veerhoofd, de straatnamen van de historische binnenstad van Dordrecht*, Hilversum.

Balen, Jz. M., 1677: *Beschryvinge der stad Dordrecht* ect., Dordrecht (fotostatische herdruk Dordrecht 1966).

Bechert, T., 1983: *De Romeinen tussen Rijn en Maas*. Dieren.

Berendsen, H.J.A. & E. Stouthamer, 2001: *Palaeogeographic development of the Rhine-Meuse Delta*, The Netherlands, Assen.

Bink, M., 2006: Het Effatha-terrein onderzocht: De opgravingen in 2005 door BAAC, in: W. de Jonge, J. Bazelmans & D. de Jager (eds.), *Forum Hadriani van Romeinse stad tot monument*, Utrecht, p. 281-289.

Bloemers, J.H.F., 1978: *Rijswijk (Z.H.), 'De Bult': Eine Siedlung der Cananefaten*, Amersfoort (Nederlandse oudheden 8).

Boer, G.H. de, 2008: *De Thure ontdekt! Een geologisch onderzoek naar de oorsprong van de Wijnhaven te Dordrecht; onderzoekslocatie Botermarkt/Wijnhaven*, Weesp (RAAP-notitie 2646).

Boer, G.H. de & H.J.T. Weerts, 2006: *Burgemeester Jaslaan/terrein De Vlaming, gemeente Dordrecht; geo-archeologisch vooronderzoek: een bureau- en inventariserend veldonderzoek*, Amsterdam (RAAP-rapport 1347).

Boer, G.H. de & J.H.M. van Eijk, 2008: *Business Resort Amstelwijck, gemeente Dordrecht; Archeologisch vooronderzoek: een bureau- en inventariserend veldonderzoek (mechanisch booronderzoek)*, Weesp (RAAP-rapport 1710).

Bogaers, J.E., 1971: Voorburg-Arentsburg: Forum Hadriani, *OMROL* 52, p.128-138.

Bogaers, J.E., 1972: Civitates und Civitas-Hauptorte in der nördlichen Germania inferior, *Bonner Jahrbücher* 172, p. 310-333.

Bos, G. van den, 2004: *Niet destructief geofysisch bodemonderzoek met als doel het in kaart brengen van archeologische overblijfselen op het terrein Nieuwe Haven te Gouda*, Amsterdam (T&A Survey BV).

Buijtenorp, T., 2006: Bouw en groei: De bloeiperiode van Forum Hadriani, in: W. de Jonge, J. Bazelmans & D. de Jager (eds.), *Forum Hadriani van Romeinse stad tot monument*, Utrecht, p. 95-116.

Burnier, C.Y., 2008: *Locatie 'A 14 - 16' te Ottoland, gemeente Graafstroom, Een inventariserend veldonderzoek*, Amsterdam, (Jacobs & Burnier Standaard Archeologisch Rapport (STAR)173).

Burnier, C.Y., 2008: *Locatie 'Verlengde Tuurluur / Kerverwetering', gemeente Reeuwijk en inventariserend veldonderzoek*, Amsterdam, (Jacobs & Burnier Standaard Archeologisch Rapport (STAR) 178).

Delporte, F. M. J., 2008: *Inventariserend Veldonderzoek door middel van proefsleuven en Archeologische Begeleiding Persriool Huys Herlaar, Tienhoven, Gemeente Zederik, Heineoord*.

Dorst, M.C. (in prep.): *Voorstraat 244, Mijnsherenherberg, Een bureauonderzoek en een definitief archeologisch veldonderzoek in de binnenstad van Dordrecht*, Dordrecht (Dordrecht Ondergronds 5).

Dorst, M.C., 2008: *(Be)graven in de tuin van het Theatrum Anatomicum te Dordrecht. Een archeologische begeleiding van graafwerkzaamheden in het Hofkwartier, de Berckepoort. In: Dordrecht, Dordrecht (Ondergronds Brieffrapport 7).*

Driessen, M.J., 2007: *Bouwen om te blijven: De topografie, bewoningscontinuïteit en monumentaliteit van Romeins Nijmegen, Amersfoort (Rapportage Archeologische Monumentenzorg 151, dissertatie Universiteit van Amsterdam)*.

Eijk, J.H.M. van, 2008: *Plangebied Leeuwenhoek, deelgebied Boerhaave Gemeente Leiden Archeologisch vooronderzoek: een aanvullend Booronderzoek*, Leiden (RAAP-rapport 1655).

Es, W.A. van, 19813 (1972): *De Romeinen in Nederland*, Haarlem.

Feist, L. van der, J. de Bruin & E. Blom (eds.), 2008: *De Nederzetting te Naaldwijk II. Terug naar de sporen van Holwerda*, Amersfoort, (ADC Monografie 4, Rapport 1271).

Groot, R.W. de, 2008: *Plangebied Boeckhorst, gemeente Noordwijk; Archeologisch vooronderzoek: Een inventariserend veldonderzoek (proefsleuven)*, Weesp (RAAP-rapport 1702).

Gumbert, B.M. (in prep.): *Archeologische begeleiding van een funderingsonderzoek op de Burcht te Leiden, Leiden (Bodemonderzoek in Leiden 28)*.

Helmond, N. van, 2008: *Forum Hadriani: A dendrochronological study to determine the age and origin of wood from a Roman quay and landing stage*, Utrecht (ongepubliceerde scriptie Universiteit van Utrecht).

Holwerda, J.H., 1923: *Arentsburg: een Romeins militair vlootstation bij Voorburg, Leiden*.

Londen, H. van, 2006: *Midden-Delfland: The Roman Native Landscape Past and Present*, Amsterdam (dissertatie Universiteit van Amsterdam).

Hoogendijk, T., 2009 (in prep.): *Definitieve Archeologische Opgraving (DAO), Gorinchem-Achter de Kerk/ Krijtstraat, Zandijk (Hollandia reeks)*.

Hos, T.H.L., 2008: *Dordrecht, Botermarkt. Een bureauonderzoek en een archeologische begeleiding*, Dordrecht (Dordrecht Ondergronds Brieffrapport 10).

Hos, T.H.L. & D.B.S. Paalman, 2008: *Onder straatniveau! Archeologisch onderzoek op de "Grote Markt" te Dordrecht*, Dordrecht (Dordrecht Ondergronds 1).

Hos, T.H.L., (in prep.): *Wouw! Ververijen! Onderzoeksgebied Elfhuizen, een bureauonderzoek en een definitieve opgraving in de binnenstad van Dordrecht*, Dordrecht (Dordrecht Ondergronds 3).

Jacobs, E., 2008: *Locatie 'Dorpsstraat' te Leimuider, gemeente Jacobswoude, Een inventariserend veldonderzoek*, Amsterdam (Jacobs & Burnier Standaard Archeologisch Rapport (STAR) 170).

Jacobs, E., 2008: *Locatie 'Ouddiemerlaan 110', gemeente Diemen, Een bureauonderzoek*, Amsterdam (Jacobs & Burnier Standaard Archeologisch Rapport (STAR) 186).

Jacobs, E., 2008: *Locatie 'Herenstraat 140' te Voorburg, gemeente Leidschendam-Voorburg, Een inventariserend veldonderzoek*, Amsterdam (Jacobs & Burnier Standaard Archeologisch Rapport (STAR) 192).

Jacobs, E., 2008: *Locatie 'Langegracht 1/1a', gemeente Leiden, Een inventariserend veldonderzoek*, Amsterdam (Jacobs & Burnier Standaard Archeologisch Rapport (STAR) 204).

Jacobs, E., 2009: *'Dorpsstraat 27' te Hazerswoude-Dorp, gemeente Rijnwoude, Een inventariserend veldonderzoek middels proefsleuven*, Amsterdam (Jacobs & Burnier Standaard Archeologisch Rapport (STAR) 217 (in voorbereiding).

Jansen, B. & C.N. Kruidhof, 2008: *Plangebied Leeuwenhoek, deelgebieden sportvelden en Max Planckweg, gemeente Leiden; archeologisch vooronderzoek: een bureauonderzoek en inventariserend veldonderzoek*, Leiden (RAAP-notitie 2575).

Jansen, B. & Y. Raczynski Henk & G.H. de Boer, 2008. *Plangebied Louisapolder, gemeente Dordrecht; archeologisch vooronderzoek: een bureau- en inventariserend veldonderzoek (grondradar- en booronderzoek)*, Weesp (RAAP-rapport 1720).

Jayasena, R.M., 2003: *Gouda, Brandweerlocatie. Aanvullend archeologisch onderzoek, 's-Hertogenbosch* (BAAC-rapport 03.054).

Jordanov, M., 2006: *Onderzoeksgebied Zoutmansweg, gemeente Reeuwijk; archeologisch vooronderzoek: een bureauonderzoek en veldtoets*, Amsterdam (RAAP-notitie 1609).





Jordanov, M.S., 2008: *Plangebied Damplein, gemeente Leidschendam-Voorburg: archeologisch vooronderzoek: een waarderend veldonderzoek proefsleuven en een archeologische begeleiding van de sloop*, Weesp (RAAP-rapport 1786).

Kluiving, S.J., 2008: *Archeologisch bureauonderzoek, locatie Stationsweg 16, Heenvliet (gemeente Bernisse)*, Delft (GEO-LOGICAL-reeks 25).

Koot, H., L. Bruning & R.A. Houkes, 2008: *Ypenburg-locatie 4, Een nederzetting met grafveld uit het Midden Neolithicum in het West-Nederlandse Kustgebied*, Leiden.

Koot, J.M., 2008: 'Rijswijk. Klaroenstraat', in: *Archeologische Kroniek Zuid-Holland, Holland 40*, p. 77-78.

Kort, J.W. de, 2007: *Plangebied Honderdland, fase 1B te Maasdijk, gemeente Westland: archeologisch vooronderzoek: een bureau- en inventariserend veldonderzoek*, Amsterdam (RAAP-rapport 1391).

Kort, J.W. de, 2005: *Plangebied Rietvinklaan 5 (voormalige gemeentewerf), gemeente Leidschendam-Voorburg: aanvullend karterend booronderzoek naar het kanaal van Corbulo*, Amsterdam (RAAP-notitie 1431).

Kort, J.W. de & C.R.C. Schamp, 2006: *Plangebied Rietvinklaan 5 (voormalige gemeentewerf), gemeente Leidschendam-Voorburg: archeologisch vooronderzoek: een bureau- en inventariserend veldonderzoek*, Amsterdam (RAAP-notitie 1334).

Kort, J.W. de, 2007: *Onderzoeksgebied Honderdland, fase 1B te Maasdijk, vindplaatsen 1,2 en 3, gemeente Westland, archeologisch vooronderzoek: een bureau- en inventariserend veldonderzoek (proefsleuven)*, Amsterdam (RAAP-rapport 1426).

Kort, J.W. de, 2008: *Plangebied Smitweg-Smitshoek, gemeente Dordrecht: archeologisch vooronderzoek: een bureau- en inventariserend veldonderzoek*, Weesp (RAAP-rapport 1504).

Kort, J.W. de & Y. Raczynski-Henk, 2008: *Plangebied Honderdland, vindplaats 1: een ontginningsboerderij uit de 10de eeuw te Maasdijk, gemeente Westland: een definitief archeologisch onderzoek (opgraving)*, Weesp (RAAP-rapport 1465).

Kort, J.W. de & Y. Raczynski-Henk, 2008: *Plangebied Rietvinklaan 5, gemeente Leidschendam-Voorburg: archeologisch vooronderzoek: een bureau- en inventariserend veldonderzoek (proefsleuven)*, Weesp (RAAP-rapport 1428).

Kruidhof, C.N., 2008: *Centrumplan Hazerswoude-Rijndijk, gemeente Rijnowoude; archeologisch vooronderzoek: een bureau- en inventariserend veldonderzoek*, Weesp (RAAP-rapport 1761).

Kruidhof, C.N., 2009: *Midden Delfland Zuidrand, Onderzoeksgebieden Poldervaart, Akkerdijk-Zuid, Woudhoek en Holierhoekse polder, gemeenten Rotterdam, Delft, Schiedam en Vlaardingen; archeologisch onderzoek: een bureau- en inventariserend veldonderzoek, proefsleuven en archeologische begeleiding* Weesp (RAAP-rapport 1804).

Kruidhof, C.N., 2009: *Onderzoeksgebied waterpartij woningbouwlocatie Zuidland, gemeente Bernisse; een archeologische opgraving*, Weesp (RAAP-rapport 1808).

Kruij, S. de, 2008: *Plangebied tracé RijnGouwelijn Leiden, gemeente Leiden. Archeologisch vooronderzoek: een bureau- en inventariserend veldonderzoek*, Leiden (RAAP-rapport 1543).

Kruij, S. de, 2008: *Plangebied Trade Parc Westland Mars, gemeente Westland: archeologisch vooronderzoek: een bureau- en inventariserend veldonderzoek*, Weesp (RAAP-rapport 1798).

Laan, E. van der & R.W. de Groot, 2008: *Plangebied Groenordhallen, gemeente Leiden; archeologisch vooronderzoek: een bureau- en inventariserend veldonderzoek*, Leiden (RAAP-rapport 1735).

Lips, C.J.P., 1974: *Wandelingen door Oud-Dordrecht*. Zaltbommel.

Louwe, E., L. Haaring & R.M. van Heeringen, 2008: *Gooimeerlaan/Willem de Zwijgerlaan te Leiden. Een Inventariserend Veldonderzoek door middel van boringen*, Amersfoort (Vestigiarapport 1192).

Louwe Kooijmans, L.P. & P.F.B. Jongste (red.), 2006: 'Schipluiden. A neolithic settlement on the Dutch North Sea coast c. 3500 cal BC.', *Analecta Praehistorica Leidensia* 37/38.

Mietes, E.K., 2009: *Roomburg 2008 – een archeologische begeleiding*, Leiden (Bodemonderzoek in Leiden 24).

Moerman, S., 2008: *Diamantlaan Leiden. Inventariserend Veldonderzoek (IVO) d.m.v. proefsleuven*.

Oude Rengerink, J.A.M. & I.M.J. Vossen, 2006: *Archeologisch rapport, inventariserend veldonderzoek woningbouwlocatie Zuidland, gemeente Bernisse*. Definitieve versie 15-03-2006.

Rietkerk, M., 2008. *Onderzoeksgebied Zoutmansweg te Reeuwijk, gemeente Reeuwijk: archeologisch vooronderzoek: een aanvullend bureauonderzoek en een inventariserend veldonderzoek (geofysisch)*, Weesp (RAAP-rapport 1722).

Raemaekers, D.C.M., e.a., 1997: 'Wateringen 4: A settlement of the Middle Neolithic Hazendonk 3 Group in the Dutch Coastal Area', *Analecta Praehistorica Leidensia* 29, p. 143 –191.

Raemaekers, D.C.M., 1999: *The Articulation of a 'New Neolithic'. The meaning of the Swifterbant Culture for the process of neolithisation in the western part of the North European Plain (4900-3400 BC)*, Leiden, (Archaeological Studies Leiden University 3).

Raemaekers, D.C.M., 2005: 'Het Vroeg- en Midden –Neolithicum in Noord-, Midden en West-Nederland' in: J. Deeben e.a. (red.), *De Steentijd van Nederland*, p. 261-283.

Roever, J.P. de, 2004: *Swifterbant-aardewerk. Een analyse van de neolithische nederzettingen bij Swifterbant, 5e millennium voor Christus*, Groningen.

Roymans, N., 2004: *Ethnic Identity and Imperial Power. The Batavians in the Early Roman Empire*. Amsterdam (Amsterdam Archaeological Studies 10).

Sarfati, H., 1979: *Archeologische kroniek van Zuid-Holland over 1978*, *Holland 11*, p. 313-339.

Smit, B.I., H.J.T. Weerts & P. Cleveringa, 2004: *Plangebied Smitshoek, gemeente Dordrecht: een geo-archeologische verkenning*, Amsterdam (RAAP-rapport 1102).

Stevens, F., 2007: *Plangebied Boeckhorst; archeologisch vooronderzoek: een bureau- en inventariserend veldonderzoek*, Weesp (RAAP-notitie 2509).

Tolboom, M. A., 2009: *Gorinchem Kop van de IJbaan. Inventariserend veldonderzoek door middel van proefsleuven en een Definitief onderzoek, 's-Hertogenbosch (BAAC rapport A-07.0423)*.

Velde, H.M. van der (red), 2008: *Cananefaten en Friezen aan de monding van de Rijn. Tien jaar archeologisch onderzoek op de Zanderij-Westerbaan te Katwijk (1996-2006)*, Amersfoort (ADC monografie 5).

Visser, M.E., J.P. Flamman & H. van Londen, 2000: *Aanvullend archeologisch onderzoek in het gebied Poldervaart (gem. Rotterdam), deelplan Abtswoude. Onderzoek in module 7 Kandelaar in het kader van het prospectieplan voor archeologische waarden*, Amsterdam.

Vos, A., 2009: 'Bronzen scheepskanon uit 1631 boven water', *Nehalennia, Bulletin van de werkgroep Cultuurhistorie van het Koninklijk Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen en de Zeeuwse Dialect Vereniging*, 2009/163, p. 26-30.

Vos, P.C., e.a., 2007: *Nieuwe geologische kaart van Den Haag en Rijswijk*, Den Haag.

Vossen, I.M.J., 2007. *Inventariserend Veldonderzoek d.m.v. proefsleuven te Zuidland (gemeente Bernisse)*, (Archeologische Rapporten Oranjewoud 2007/85 (concept).

Waasdorp, A., 2006: *Romeinse infrastructuur: De ontsluiting van het Cananefaatsgebied, in W. de Jonge, J. Bazelmans & D. de Jager (eds.), Forum Hadriani van Romeinse stad tot monument*, Utrecht, p.117-130.



Waldus, W.B., 2006: *Delftsche Schie en Vliet, een maritiem bureauonderzoek in het kader van geplande baggerwerkzaamheden*, Amersfoort (ADC rapport 734).

Waldus, W.B., van Breda, W.A. & van den Brenk, S.: *Vaarwegentraject Zuid-Holland, een archeologisch bureauonderzoek in het kader van geplande baggerwerkzaamheden*, Amersfoort (ADC rapport 1304).

Waldus, W.B. (red), 2009: *Booronderzoek en geofysisch onderzoek in tien vaarwegen in Zuid-Holland*, Amersfoort (ADC rapport 1746).

Westerdahl, C., 1989: *Norrlandsleden I: The Norrland sailing route I: sources of the maritime cultural landscape: a handbook of maritime archaeological survey*, Härnösand.

Westerdahl, C., 1994: 'Maritime cultures and ship types: brief comments on the significance of maritime archaeology', *International journal of nautical archaeology Londen Jrg. 23, nr. 4 (1994)*, p. 265-270.

Wilgen, L. R. van, 2008: *Inventariserend Veldonderzoek door middel van proefsleuven Bouwlocatie Biertsedijk 3, Simonshaven, Gemeente Bernisse*, Heineoord.

Wilgen, L.R. van, 2008: *Aanvullend Inventariserend Veldonderzoek door middel van proefsleuven Bouwlocatie Brandhorst*, Bleiswijk.

### Klassieke bronnen:

Florus, *Epitome de Tito Livio bellorum annorum (Epitome of Roman History)*, ed. E.S.

Forster, 1929, London/Cambridge Mass. (Loeb Classical Library 231).

Plinius, *Naturalis historia (De wereld)*, ed. J. van Gelder/M. Nieuwenhuis/T. Peters, 2004, Amsterdam.

Strabo, *Geographica III-IV (Géographie Livres III et IV)*, ed. F. Lasserre, 1966, Paris.

Tacitus, *Agricola/Germania (Agricola and Germany)*, ed. A.R. Birley, 1999, Oxford.

Tacitus, *Annales (Jaarboeken)*, ed. J.W. Meijer, 1990, Baarn.

Tacitus, *Historiae (Historiën)*, ed. J.W. Meijer, 1991, Baarn.

Taco Meeuwssen

T.Hoogendijk

Bureau Oudheidkundig Onderzoek van Gemeentewerken Rotterdam

Jacobs & Burnier, archeologisch projectbureau

AAC/Projectenbureau

Foto's Anneke Dekker, AAC/Projectenbureau

Bureau Monumentenzorg en Archeologie van de Gemeente Rijswijk

Ergoed Delft e.o./Archeologie

foto Arent Vos, RCE Lelystad

Gemeente Dordrecht, Bureau Monumentenzorg en Archeologie

ADC ArcheoProjecten/ADC Maritiem

Hazenberg Archeologie

Jeffrey Slopsma, AAC/Projectenbureau.

Hollandia Archeologen

Raap Archeologisch Adviesbureau

Afdeling archeologie, Dienst Stadsbeheer, Gemeente Den Haag

Raf Timmermans.